यो दण्डकारण्यनिशाचरेन्द्रान् कोदण्डलीलाविषयीचकार ।
वेतण्डशुण्डायितबाहुदण्ड कोदण्डपाणि: कुलदैवतं न: ॥

॥श्रीरामोदन्त:॥

प्रथम: भाग:

॥ बालकाण्ड: आरण्यकाण्ड: अयोध्याकाण्डः किष्किन्धाकाण्डः ॥

(पदविभाग: अन्वय: तात्पर्यम् व्याकरण सहितम्)

Grammatical Analysis Of SRIRAMODANTHAM

Prepared By: Sarravanan Subramaniam

+91 98426 90555

सदाशिव समारम्भां शङ्कराचार्यमध्यमाम् ।
अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥

श्रृङ्गेरी उभयो: जगद्गुर्वो: **श्री श्री श्री भारती तीर्थ महास्वामिन: श्री श्री विधुशेखरभारती महास्वामिन:** च कृपया अहं श्रीमद्भगवद्गीतां सान्वयं कर्तुम् भाग्यं प्राप्तवान् । अत: मम अनेककोटि नमस्कारान् उभयो: जगद्गुर्वो: पादकमले समर्पयामि ।

श्री स्वामिनी ब्रह्मलीनानन्दा सरस्वती मह्यं वेदान्तपाठान् श्रीमद्भगवद्गीतां च बोधयति । भवत्यै मम नमस्कारान् निवेदयामि ।

श्रीमती उमामहेश्वरी माता मह्यं संस्कृतं बोधयति । भवत्यै मम नमस्कारान् निवेदयामि ।

ब्रह्मश्री कृष्ण शर्मा मह्यं श्रीरामोदन्तं बोधयति । भवते मम नमस्कारान् निवेदयामि ।

अस्मिन् पुस्तके किमपि दोष: अस्ति चेत् तत् मम अज्ञानमेव । अत: मां क्षमस्व इति प्रार्थयामि ।

धन्यवाद:

शरवण:

+91 98426 90555

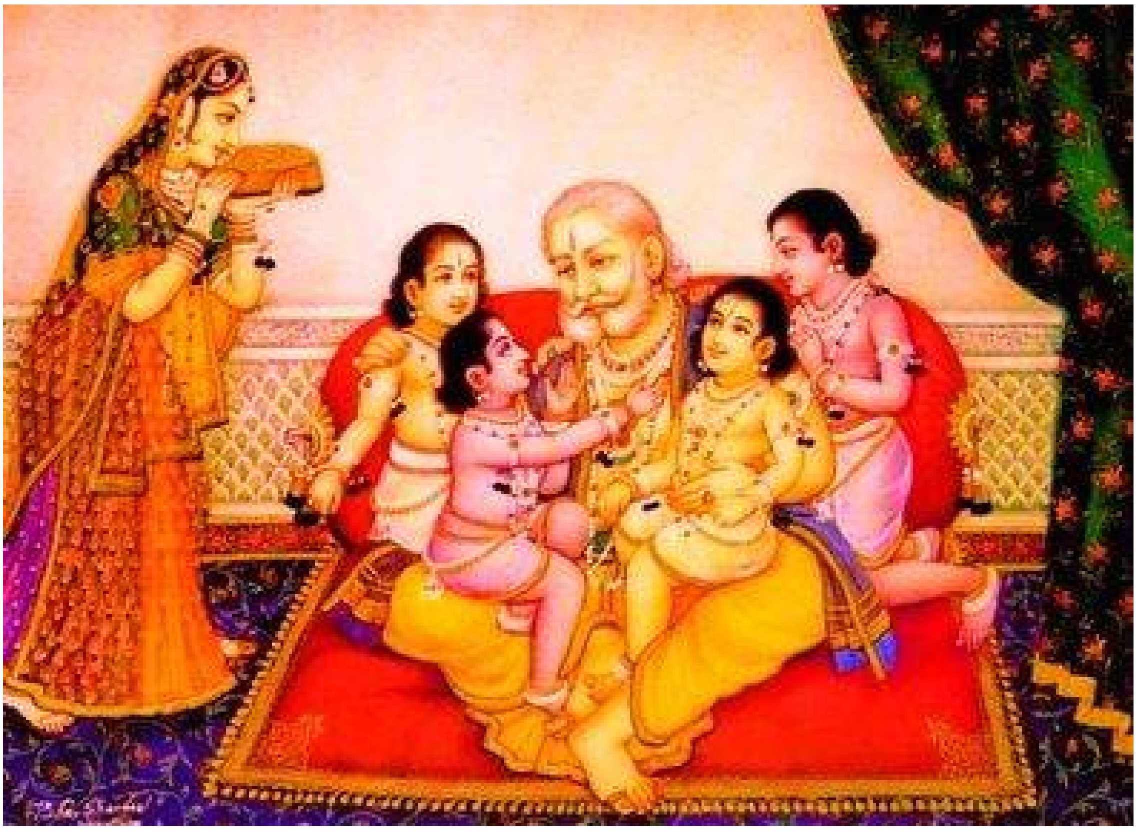

॥ श्रीरामोदन्तः ॥

॥ अथ बालकाण्डः ॥

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

श्रीपतिं प्रणिपत्याहं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ।
श्रीरामोदन्तमाख्यास्ये श्री वाल्मीकि प्रकीर्तितम् ॥ १॥

पदविभागः

श्रीपतिं प्रणिपत्य अहं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम्
श्रीरामोदन्तम् आख्यास्ये श्री वाल्मीकि प्रकीर्तितम्

अन्वयः

अहं श्रीवत्स अङ्कित वक्षसम् श्रीपतिं प्रणिपत्य श्री वाल्मीकि प्रकीर्तितम् श्रीरामोदन्तम् आख्यास्ये ।

तात्पर्यम्

अहं श्रीवत्स अङ्कित वक्षसम् श्रीपतिं विष्णुं नमस्कृत्य श्री वाल्मीकिना पूर्वं उक्तं श्रीरामोदन्तं नाम कथां वदिष्यामि ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

श्रीवत्स + अङ्कित - सवर्णदीर्घसन्धिः
प्रणिपत्य + अहं – सवर्णदीर्घसन्धिः

♦समासः

श्रीपति - श्रियः पति : षष्ठीतत्पुरुषः

आख्यास्ये - लृट् लकारः उपु. एक
आत्मनेपदि धातुः
आख्यास्ये - आख्यास्यावहे - आख्यास्यामहे

मूल श्लोकः

पुरा विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ।
आसीदस्यानुजौ चास्तां कुम्भकर्णविभिषणौ ॥ २॥

पदविभागः

पुरा विश्रवसः पुत्रः रावणः नाम राक्षसः आसीत् अस्य अनुजौ च आस्तां कुम्भकर्णः विभिषणः

अन्वयः

पुरा विश्रवसः पुत्रः रावणः नाम राक्षसः आसीत् तस्य कुम्भकर्णः विभिषणः (नाम) अनुजौ च आस्ताम् ।

तात्पर्यम्

पूर्वं विश्रवसः नाम मुनिः आसीत् । सः पुलसत्यस्य पुत्र । विश्रवसः मुनये कलत्रद्वयमासीत् । ते नाम कैकसी इडाविडा । रावणः कुम्भकर्णः विभिषणः च कैकेसीयाः पुत्राः । सूर्पनखा तेषाम् सहोदरी । कुबेरः इडाविडायाः पुत्रः आसीत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

पुत्रः + रावणः विसर्ग उकारः
रावणः + नाम - विसर्ग उकारः
च + आस्ताम् - सवर्णदीर्घसन्धिः

मूल श्लोक:

ते तु तीव्रण तपसा प्रत्यक्षीकृत्य वेधसम् ।
वव्रिरे च वरानिष्टान् अस्मादाश्रितवध्सलात् ॥३॥

पदविभाग:

ते तु तीव्रण तपसा प्रत्यक्षीकृत्य वेधसम् वव्रिरे च वरान् इष्टान् अस्मात् आश्रितवध्सलात्

अन्वय:

ते तीव्रण तपसा प्रत्यक्षीकृत्य अस्मात् आश्रितवध्सलात् वेधसम् इष्टान् वरान् च वव्रिरे ।

तात्पर्यम्

रावण: तस्य अनुजौ सह तपस् आश्रितवान् । अत: तेषां मधये ब्रह्मा प्रत्यक्षीकृतवान् । तत: ते इष्टान् वरान् वव्रिरे ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

अस्मात् + आश्रितवध्सलात् - जश्त्वसन्धि:

♦वव्रिरे - वृ धातु: आत्मनेपदि लिट् लकार: प्रथमपुरुष:
वव्रे - वव्राते - वव्रिरे
प्रत्यक्षीकृत्य - प्रति + अक्षि: + कृत्य

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

रावणो मानुषादन्यैः अवध्यत्वं तथाऽनुजः ।
निर्देवत्वेच्छया निद्रां कुम्भकर्णोऽवृणीत च ॥४॥

पदविभागः

रावणः मानुषादन्यैः अवध्यत्वं अवृणीत तथा अनुजः च
निर्देवत्व इच्छया निद्रां कुम्भकर्णः

अन्वयः

रावणः मानुषादन्यैः अवध्यत्वं अवृणीत तथा अनुजः कुम्भकर्णः च
निर्देवत्व इच्छया निद्रां (अवृणीत)।

तात्पर्यम्

रावणः मानुषादन्यैः अवध्यत्वं वरं प्रापतवान् । तस्य सहोदरः कुम्भकर्णः निर्देवत्व भावं इच्छया सः निद्रावत्वं वरं प्राप्तवान् । अतः सः सर्वदा निद्रां कृतवान्।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

रावणः + मानुषादन्यैः - विसर्ग उकारः
कुम्भकर्णः + अवृणीत - विसर्ग उकारः

अवध्यत्वं - अवध्यस्य भावः
निष्क्रान्तः देवेभ्यः - निर्देवः - निर्देवस्य भावः निर्देवत्वम्
अवृणीत - आत्मनेपदि वृ धातु लङ् लकार प्रथमपुरुषः एकवचनम्
अवृणीत-अवृणाताम्-अवृणत

मूल श्लोकः

विभीषणो विष्णुभक्तिं वव्रे सत्वगुणान्वितः ।
तेभ्य एतान् वरान् दत्वा तत्रैवान्तर्दधे प्रभुः ॥५॥

पदविभागः

विभीषणः विष्णुभक्तिं वव्रे सत्वगुणान्वितः तेभ्यः एतान् वरान् दत्वा तत्रैव अन्तर्दधे प्रभुः

अन्वयः

सत्वगुणान्वितः विभीषणः विष्णुभक्तिं वव्रे । तेभ्यः एतान् वरान् दत्वा प्रभुः तत्रैव अन्तर्दधे ।

तात्पर्यम्

रावणस्य सहोदरः विभीषणः सः सत्वगुण सम्पन्नः आसीत् । सः विष्णुभक्तिं प्रार्थीतवान् । तेभ्यः (रावणः कुम्भकर्णः विभीषणः) एतान् वरान् दत्वा ब्रह्मा तत्रैव अन्तर्दधे ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

विभीषणः + विष्णुभक्तिं - विसर्ग उकारः
अन्तर्दधे - अन्तः + दधे - विसर्गरेफः   तेभ्यः + एतान् - विसर्गलोपः

♦समासः

सत्वगुणैः अन्वितः - तृतीयातत्पुरुषः
दधे - धा आत्मनेपदि धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः *दधे-दधाते- दधिरे*
वव्रिरे - वृ धातुः आत्मनेपदि लिट् लकारः प्रथमपुरुषः *वव्रे - वव्राते - वव्रिरे*

मूल श्लोक:

रावणस्तु ततो गत्वा रणे जित्वा धनाधिपम् ।
लङ्कापुरीं पुष्पकं च हत्वा तत्रावसत् सुखम् ॥६॥

पदविभाग:

रावण: तु तत: गत्वा रणे जित्वा धनाधिपम्
लङ्कापुरीं पुष्पकं च हत्वा तत्र अवसत् सुखम्

अन्वय:

तत: रावण: लङ्कापुरीं गत्वा धनाधिपम् रणे जित्वा पुष्पकं च हत्वा तत्र सुखम् अवसत् ।

तात्पर्यम्

रावण: वरं प्राप्तान् । तदनन्दरं स: लङ्कापुरीं गतवान् । तत्र स: धनाधिपतिं जित्वा पुष्पकविमानं च हत्वा तत्रैव सुखम् अवसत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

रावण: + तु - विसर्ग सकार:
तत: + गत्वा - विसर्ग उकार:
तत्र + अवसत् - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦समास:

धनाधिपम् - धनस्य अधिपति: - तम् षष्ठितत्पुरुष:

मूल श्लोक:

यातुधानास्तत: सर्वे रसातलनिवासिन: ।
दशाननं समाश्रित्य लङ्कां च सुखमावसन् ॥७॥

पदविभाग:

यातुधाना: तत: सर्वे रसातल निवासिन:
दशाननं समाश्रित्य लङ्कां च सुखम् आवसन्

अन्वय:

यातुधाना: सर्वे रसातलनिवासिन: । तत: (ते) दशाननं समाश्रित्य लङ्कां च सुखम् आवसन् ।

तात्पर्यम्

राक्षसा: पाताललोके अवसन् । यदा रावण: कुबेरं जित्वा लङ्काम् अवसत् तदा ते रावणं समाश्रित्य लङ्का नगरे सुखम् अवसन् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

यातुधाना: + तत: -विसर्ग सकार:
आ+अवसन् - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦समास:

दशानन: - दश आननानि यस्य स: - व्यधिकरणबहुव्रीहि:

मूल श्लोक:

मन्दोदरीं मयसुतां परिणीय दशानन: ।
तस्यासुत्पादयामास मेघनादाह्वयं सुतम् ॥८॥

पदविभाग:

मन्दोदरीं मयसुतां परिणीय दशानन:
तस्या: उत्पादयामास मेघनाद आह्वयं सुतम्

अन्वय:

दशानन: मयसुतां
मन्दोदरीं परिणीय
तस्या: मेघनाद आह्वयं सुतम् उत्पादयामास ।

तात्पर्यम्

मय नाम एक: राक्षस: आसीत् । स: असुराणां नायक: । तस्य पुत्री मन्दोदरी । दशानन: रावण: ताम् विवाहं कृतवान् । पश्चात् मेघनाद नाम सुतं उत्पादयामास ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

तस्या: + उत्पादयामास - विसर्ग सकार:
मेघनाद + आह्वयम् - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦समास:

मन्दोदरी - मन्दम् उदरं यस्या: सा - मन्दोदरी - समानाधिकरण बहुव्रीहि:
मेघस्य नाद इव नाद: यस्य स: - मेघनाद: - व्यधिकरणबहुव्रीहि:
परिणीय - परि +नीत्वा

मूल श्लोक:

रसां रसतलं चैव विजित्य स तु रावण:।
लोकानाक्रमयन् सर्वान् जहार च विलासिनी: ॥९॥

पदविभाग:

रसां रसतलं च एव विजित्य स: तु रावण:
लोकान् आक्रमयन् सर्वान् जहार च विलासिनी:

अन्वय:

स: रावण: रसां रसतलं च एव विजित्य सर्वान्
लोकान् आक्रमयन् विलासिनी: च जहार ।

तात्पर्यम्

लङ्गा नृप: रावण: रसां पातालं च जीतवान् । पश्चात् स: सर्वान् लोकान् आक्रमयन् महिला: च अपहरितवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

च + एव - वृद्धिसन्धि:
स: + तु - विसर्गलोप:

विजित्य - वि + जि + ल्यप्
जहार - हृ धातु: आत्मनेपदि लिट् लकार: प्रथमपुरुष:
जहार - जह्रतु: जह्रु:

मूल श्लोक:

दूषयन् वैदिकं कर्म द्विजानर्दयति स्म स:।
आत्मजेन ततो युद्धे वासवं चाप्यपीडयेत् ॥ १०॥

पदविभाग:

दूषयन् वैदिकं कर्म द्विजान् अर्दयति स्म स:
आत्मजेन तत: युद्धे वासवं च अपि अपीडयत्

अन्वय:

स: वैदिकं कर्म दूषयन् द्विजान् अर्दयति स्म ।
तत: (तस्य) आत्मजेन युद्धे वासवं च अपि अपीडयत् ।

तात्पर्यम्

रावण: वैदिककर्मं दूषितवान् । द्विजान् अर्दयति स्म । पश्चात् तस्य पुत्रेण युद्धे इन्द्रम् अपि अपीडयत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

तत: + युद्धे - विसर्ग उकार:
च + अपि - सवर्णदीर्घसन्धि:
अपि + अपीडयत् - यण्सन्धि:

♦समास:

द्वि: जायन्ते इति द्विजा: बहुव्रीहि:

मूल श्लोकः

तदीयतरुरत्नानि पुनरानाय्य किङ्करैः ।
स्थापयित्वा तु लङ्कायाम् अवसच्च चिराय सः ॥११॥

पदविभागः

तदीय तरुरत्नानि पुनः आनाय्य किङ्करैः
स्थापयित्वा तु लङ्कायाम् अवसत् च चिराय सः

अन्वयः

तदीय किङ्करैः तरुरत्नानि पुनः आनाय्य : स्थापयित्वा च तु सः लङ्कायाम् चिराय अवसत् ।

तात्पर्यम्

रावणः तस्य किङ्करैः कल्पकवृक्षः पुनः आनाय्य स्थापितवान् । अतः सः लङ्कायां बहु कालम् अवसत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

पुनः + आनाय्य - विसर्ग रेफः

अवसत् + च - श्चुत्वसन्धिः

मूल श्लोक:

ततस्तस्मिन्नवसरे विधातारं दिवौकस: ।
उपगम्योचिरे सर्वं रावणस्य विचेष्टितम् ॥१२॥

पदविभाग:

तत: तस्मिन् अवसरे विधातारं दिवौकस:
उपगम्य उचिरे सर्वं रावणस्य विचेष्टितम्

अन्वय:

तत: तस्मिन् अवसरे विधातारं दिवौकस: उपगम्य रावणस्य विचेष्टितम् सर्वं उचिरे ।

तात्पर्यम्

पश्चात् तस्मिन समये देवा: ब्रह्मा समीपे गत्वा रावणस्य विचेष्टितम् सर्वं उक्तवन्त: ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

तत: + तस्मिन् - विसर्ग सकार:
तस्मिन् + अवसरे - ङमुडागमन सन्धि:
उपगम्य + उचिरे - गुणसन्धि:

♦समास:

दिवौकस: - द्यो: ओक: येषाम् ते बहुव्रीहि:

ऊचिरे - ब्रू आत्मनेपदि धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष:
ऊचे-ऊचाते-ऊचिरे

मूल श्लोकः

तदाकर्ण्य सुरैः साकं प्राप्य दुग्धोदधेस्तटम् ।
तुष्टाव च हृषीकेशं विधाता विविधैः स्तवैः ॥१३॥

पदविभागः

तदा आकर्ण्य सुरैः साकं प्राप्य दुग्धोदधेः तटम् तुष्टाव च हृषीकेशं विधाता विविधैः स्तवैः

अन्वयः

तदा आकर्ण्य विधाता सुरैः साकं दुग्धोदधेः तटम् प्राप्य च हृषीकेशं विविधैः स्तवैः तुष्टाव ।

तात्पर्यम्

यदा देवाः विधातारम् उक्तवन्तः तदा सः तत् श्रुत्वा सुरैः सह दुग्धोदधेः तटम् प्राप्य श्रीमहाविष्णुम् नानाविध स्तवैः सन्तुष्टवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

तदा + आकर्ण्य - सवर्णदीर्घसन्धिः
दुग्धिदधेः + तटम् - विसर्ग सकारः

हृषीकेशः - हृषीकानाम् ईशः षष्ठीतत्पुरुषः

तुष्टाव - स्तु धातुः परस्मैपदि धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः
तुष्टाव-तुष्टुवतुः-तुष्टुवुः

मूल श्लोकः

आविर्भूयाथ दैत्यारिः पप्रच्छ च पितामहम् ।
किमर्थमागतोसि त्वं साकं देवगणैरिति ॥ १४॥

पदविभागः

आविर्भूय अथ दैत्यारिः पप्रच्छ च पितामहम्
किमर्थम् अागतः आसि त्वं साकं देवगणैः इति

अन्वयः

अथ आविर्भूय दैत्यारिः पितामहम् किमर्थम् त्वं देवगणैः साकं च अागतः आसि इति पप्रच्छ ।

तात्पर्यम्

ब्रह्मा देवगणैः सह महाविष्णुम् मेलितुम् गतवान् । अत्र महाविष्णुः तेषां मध्ये आविर्भूय *"पितामह ! त्वं किमर्थम् देवगणैः सह अत्र अगतः"* इति पृष्टवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

आविर्भूय + अथ - सवर्णदीर्घसन्धिः
अगतः + असि - विसर्ग उकारः पूर्वरूपसन्धिः
देवगणैः + इति - विसर्ग रेफः

♦समासः

दैत्यारिः - दैत्यानाम् अरिः - षष्ठीतत्पुरुषः

मूल श्लोक:

ततो दशाननात् पीडाम् अजस्तस्मै न्यवेदयत् ।
तच्छ्रुत्वोवाच धातारं हर्षयन् विष्टरश्रवा: ॥१५॥

पदविभाग:

तत: दशाननात् पीडाम् अज: तस्मै न्यवेदयत् तत् श्रुत्वा उवाच धातारं हर्षयन् विष्टरश्रवा:

अन्वय:

तत: अज: दशाननात् पीडाम् तस्मै न्यवेदयत् ।
तत् श्रुत्वा विष्टरश्रवा: हर्षयन् धातारं उवाच ।

तात्पर्यम्

पश्चात् ब्रह्मा रावणात् पीडाम् अवदत् । तत् श्रुत्वा श्रीविष्णु: हर्षयन् धातारम् अवदत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:
तत: + दशाननात् - विसर्ग उकार:
अज: + तस्मै - विसर्गसकार:
तत् + श्रुत्वा - छत्वसन्धि:
श्रुत्वा + उवाच - गुणसन्धि:

न जायते इति अज: (ब्रह्मा)
विष्टरश्रवा: - महाविष्णु:
उवाच - ब्रू परस्मैपदि धातु: लिट् लकार प्रथमपुरुष:
उवाच-ऊचतु:-ऊचु:

मूल श्लोकः
अलं भयेनात्मयोने ! गच्छ देवगणैः सह ।
अहं दाशरथिर्भूत्वा हनिष्यामि दशाननम् ॥१६॥

पदविभागः

अलं भयेन आत्मयोने ! गच्छ देवगणैः सह अहं दाशरथिः भूत्वा हनिष्यामि दशाननम्

अन्वयः

हे आत्मयोने ! अलं भयेन। (त्वम्) देवगणैः सह गच्छ । अहं दाशरथिः भूत्वा दशाननम् हनिष्यामि ।

तात्पर्यम्

हे अज! भयम् मास्तु । त्वं देवगणैः सह गच्छ । अहं दशरथस्य पुत्ररूपेण जनित्वा दशाननं हनिष्यामि ।

व्याकरणम्
♦सन्धिः
भयेन + आत्मयोने - सवर्णदीर्घसन्धिः
दाशरथिः + भूत्वा - विसर्ग रेफः

दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः

मूल श्लोक:

आत्मांशैश्च सुरा: सर्वे भूमौ वानररूपिण: ।
जायेरन् मम साहाय्यं कर्तुं रावणनिग्रहे ॥१७॥

पदविभाग:

आत्मांशै: च सुरा: सर्वे भूमौ वानररूपिण: जायेरन् मम साहाय्यं कर्तुं रावणनिग्रहे

अन्वय:

रावणनिग्रहे मम साहाय्यं कर्तुं सुरा: सर्वे आत्मांशै: च भूमौ वानररूपिण: जायेरन् ।

तात्पर्यम्

सर्वे देवा: अपि आत्मांशै: च भूमौ रावणनिग्रहे मम साहाय्यं कर्तुं वानररूपिण: (इव) जायेरन् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

आत्मांशै: + च - विसर्गसकार:

जायरेन् - जन् आत्मनेपदि धातु:
विधिलिङ् प्रथमपुरुष:
जायेत-जायेयाताम् -जायेरन्

मूल श्लोकः

एवमुक्त्वा विधातारं तत्रैवान्तर्दधे प्रभुः ।
पद्मयोनिस्तु गीर्वाणैः समं प्रायात्प्रहृष्टधीः ॥१८॥

पदविभागः

एवम् उक्त्वा विधातारं तत्र एव अन्तर्दधे प्रभुः पद्मयोनिः तु गीर्वाणैः समं प्रायात् प्रहृष्टधीः

अन्वयः

एवम् विधातारं उक्त्वा प्रभुः तत्र एव अन्तर्दधे । पद्मयोनिः तु प्रहृष्टधीः गीर्वाणैः समं प्रायात् ।

तात्पर्यम्

महाविष्णुः एवं समाधान वाक्यम उक्तवा तत्र एव अन्तर्गतः । महाविष्णोः वाक्येन सन्तुष्ट ब्रह्मा सन्तोषेण देवाः सह प्रायात् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

पद्मयोनिः + तु - विसर्गसकारः

♦समासः

पद्मयोनिः - पद्मं योनिः यस्य सः बहुव्रीहिः

प्रायात् - *या धातुः परस्मैपदि लङ लकारः प्रथमपुरुषः*
अयात्- अयाताम्- अयान्/अयुः
प्र + अयात् = प्रायात्

मूल श्लोकः

अजीजनत्ततः शक्रो वालिनं नाम वानरम् ।
सुग्रीवमपि मार्ताण्डो हनुमन्तं च मारुतः ॥१९॥

पदविभागः

अजीजनत् ततः शक्रः वालिनं नाम वानरम् सुग्रीवम् अपि मार्ताण्डः हनुमन्तं च मारुतः

अन्वयः

ततः शक्रः वालिनं नाम वानरम् (अजीजनत्), मार्ताण्डः सुग्रीवम् अपि अजीजनत् ।
मारुतः हनुमन्तं च (अजीजनत्) ।

तात्पर्यम्

पश्चात् इन्द्रः वालिनं नाम वानरम् अजीजनत् । सूर्यः सुग्रीवम् नाम अजीजनत् ।
वायुः हनुमन्तं च नाम अजीजनत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

मार्ताण्डः + हनुमन्तम् - विसर्ग उकारः

मूल श्लोकः

पुरैव जनयामास जाम्बवन्तं च पद्मजः ।
एवमन्ये च विबुधाः कपीनजनयन्बहून् ॥१०॥

पदविभागः

पुरा एव जनयामास जाम्बवन्तं च पद्मजः एवम् अन्ये च विबुधाः कपीन् अजनयन् बहून्

अन्वयः

पद्मजः पुरा एव जाम्बवन्तं च जनयामास । एवम् अन्ये च विबुधाः कपीन् बहून् अजनयन् ।

तात्पर्यम्

ब्रह्मा पुरा एव जाम्बवन्त च जनयामास । इत्थम् अन्ये च देवाः बहून् कपिन च अजनयन् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

पुरा + एव - वृद्धिसन्धिः

जनयामास - *जन् धातुः परस्मैपदि लिट् लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम्*

मूल श्लोकः

ततो वानरसङ्घानां वाली परिवृढोऽभवत् ।
अमीभिरखिलैः साकं किष्किन्धामध्युवास च ॥२१॥

पदविभागः

ततः वानरसङ्घानां वाली परिवृढः अभवत् । अमीभिः अखिलैः साकं किष्किन्धाम् अध्युवास च

अन्वयः

ततः वाली वानरसङ्घानां परिवृढः अभवत् । अमीभिः अखिलैः साकं किष्किन्धाम् अध्युवास च ।

तात्पर्यम्

पश्चात् वाली वानरसङ्खानाम् परिवृढः (नायकः) अभवत् । सः स्वस्य जनपरिवारेण सह किष्किन्धाम् अबसत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः
ततः + वानरसङ्खानाम् - विसर्ग उकारः
परिवृढः + अभवत् - विसर्ग उकारः पूर्वरूपसन्धिः
अमीभिः + अखिलैः - विसर्ग रेफः

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

आसीद्दशरथो नाम सूर्यवंशेऽथ पार्थिवः ।
भार्यास्तिस्रोऽपि लब्ध्वासौ तासु लेभे न सन्ततिम् ॥२२॥

पदविभागः

आसीत् दशरथः नाम सूर्यवंशे अथ पार्थिवः । भार्याः तिस्रः अपि लब्ध्वा असौ तासु लेभे न सन्ततिम्

अन्वयः

अथ सूर्यवंशे दशरथः नाम पार्थिव आसीत् । असौ तिस्रः भार्याः अपि लब्ध्वा तासु सन्ततिं न लेभे ।

तात्पर्यम्

सूर्यवंशे दशरथः नाम राजा आसीत् । तस्मै कलत्रत्रयम् आसीत् । परन्तु अपि ताभ्यः सन्तान भाग्यम् न प्राप्तवन्तः ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

आसीत् + दशरथः - जश्त्वसन्धिः	दशरथः + नाम - विसर्ग उकारः
सूर्यवंशे + अथ - पूर्वरूपसन्धिः	भार्याः + तिस्र - विसर्ग सकारः
तिस्रः + अपि - विसर्ग उकारः	लब्ध्वा + असौ - सवर्णदीर्घसन्धिः

लभे - लभ् आत्मनेपदि धातु. लिट् लकारः प्रथमपुरुषः
लेभे-लेभाते-लेभिरे

मूल श्लोक:

ततः सुमन्त्रवचनादृष्यशृङ्गं स भूपतिः ।
आनीय पुत्रकामेष्टिमारेभे सपुरोहितः ॥२३॥

पदविभाग:

ततः सुमन्त्रवचनात् ऋष्यशृङ्गं सः भूपतिः आनीय पुत्रकामेष्टिम् आरेभे सपुरोहितः

अन्वय:

ततः सुमन्त्रवचनात् सः भूपतिः सपुरोहितः ऋष्यशृङ्गं आनीय पुत्रकामेष्टिम् आरेभे ।

तात्पर्यम्

दशरथ: पुत्ररहित: आसीत् । अत: स: सुमन्त्रवचनात् सपुरोहितः ऋष्यशृङ्गं आनीय पुत्रकामेष्टिम् आरब्धवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

सुमन्त्रवचनात + ऋष्यशृङ्गं - जश्त्वसन्धि:
सः + भूपतिः - विसर्गलोप:

♦समास:

पुरोहितेन सह वर्तते इति सपुरोहित: - सहपूर्वपद बहुव्रीहिसमास:

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

अथाग्नेरुत्थितः कश्चित् गृहीत्वा पायसं चरुम् ।
एतत्प्राशय पत्नीस्त्वम् इत्युक्त्वाऽदान्नृपाय सः ॥२४॥

पदविभागः

अथ अग्नेः उत्थितः कश्चित् गृहीत्वा पायसं चरुम् एतत् प्राशय पत्नीः त्वम् इति उक्त्वा अदात् नृपाय सः

अन्वयः

अथ कश्चित् अग्नेः उत्थितः पायसं चरुम् गृहीत्वा त्वम् एतत् पत्नीः प्राशय इति उक्त्वा सः नृपाय अदात् ॥

तात्पर्यम्

दशरथः पुत्रकामेष्टि यागम् कृतवान् । याग समये कश्चित् अग्नेः उत्थितः पायसं चरुम् गृहीत्वा त्वम् एतत् पत्नीः प्राशय इति उक्त्वा सः नृपाय अदात् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

अथ + अग्ने - सवर्णदीर्घसन्धिः

अग्नेः +उत्थितः - विसर्गरेफः

पन्नीः + त्वम् - विसर्गसकारः

इति + उक्त्वा- यण्सन्धिः

अदात् + नृपाय - ङमुडागमन सन्धिः

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

तद्गृहीत्वा तदैवासौ पत्नीः प्राशयदुत्सुकः ।
ताश्च तत्प्राशनादेव नृपाद्गर्भमधारयन् ॥२५॥

पदविभागः

तत् गृहीत्वा तत् एव असौ पत्नीः प्राशयत् उत्सुकः ताः च तत्प्राशनाद् एव नृपात् गर्भम् अधारयन्

अन्वयः

असौ उत्सुकः तद् गृहीत्वा तत् एव पत्नीः प्राशयत् । ताः च नृपात् तत्प्राशनात् एव गर्भम् अधारयन् ।

तात्पर्यम्

दशरथः तत् पायसं गृहीत्वा स्वस्य पत्नीः प्राशयत् ।
ताः च नृपात् पायसं गृहीत्वा गर्भं अधारयन् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः
तत् + गृहीत्वा - जश्त्वसन्धिः
तत् + एव - जश्त्वसन्धिः
एव + असौ - सवर्णदीर्घसन्धिः
प्राशयत् + उत्सुकः - जश्त्वसन्धिः
ताः + च - विसर्ग सकारः
तत्प्राशनात् + एव - जश्त्वसन्धिः
नृपात् + गर्भम् - जश्त्वसन्धिः

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

पूर्णे कालेऽथ कौसल्या सज्जनाम्भोजभास्करम् ।
अजीजनद्रामचन्द्रं कैकेयी भरतं तथा ॥२६॥

पदविभागः

पूर्णे काले अथ कौसल्या सज्जनाम्भोजभास्करम् अजीजनत् रामचन्द्रं कैकेयी भरतं तथा

अन्वयः

अथ पूर्णे काले कौसल्या सज्जनाम्भोजभास्करं रामचन्द्रं अजीजनत् ।
तथा कैकेयी भरतं (अजीजनत्) ।

तात्पर्यम्

दशरथस्य पुत्रकामेष्टि यागस्य फलेन पूर्णे समये कौसल्या सज्जनाम्भोजानि भास्करः इव श्री रामचन्द्रं अजीजनत् । तथा कैकेयी अपि भरतं अजीजनत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः
काले + अथ - पूर्वरूपसन्धिः
अजीजनत् + रामचन्द्रम् - जश्त्वसन्धिः

♦समासः
रामचन्द्रः रामः चन्द्रः इव - उपमानोत्तरपदकर्मधारयसमासः
सज्जनाः एव अम्भोजानि -
सज्जनाम्भोजानि - अवधारणपूर्वपदकर्मधारयसमासः
सज्जनाम्भोजानि - तेषां भासकरः षष्ठीतत्पुरुषः

मूल श्लोक:

ततो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजीजनत्सुतौ ।
अकारयत्पिता तेषां जातकर्मादिकं द्विजैः ॥२७॥

पदविभाग:

ततः लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा अजीजनत् सुतौ अकारयत् पिता तेषां जातकर्मादिकं द्विजैः

अन्वय:

ततः सुमित्रा लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुतौ अजीजनत् । पिता द्विजैः तेषां जातकर्मादिकं अकारयत् ।

तात्पर्यम्

ततः सुमित्रा लक्ष्मण: शत्रुघ्न: इति पुत्रद्वयं अजीजनत् । पश्चात् राजा दशरथ: द्विजैः तेषां जातकर्मादिकं अकारयत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

ततः + लक्ष्मणशत्रुघ्नौ - विसर्ग उकार:
सुमित्रा + अजीजनत् - सवर्णदीर्घसन्धि:

मूल श्लोकः

ततो ववृधिरेऽन्योन्यं स्निग्धाश्चत्वार एव ते ।
सकलासु च विद्यासु नैपुण्यमभिलेभिरे ॥२८॥

पदविभागः

ततः ववृधिरे अन्योन्यं स्निग्धाः चत्वारः एव ते । सकलासु च विद्यासु नैपुण्यम् अभिलेभिरे ॥

अन्वयः

ततः ते चत्वारः एव अन्योन्यं स्निग्धाः ववृधिरे । सकलासु च विद्यासु नैपुण्यम् अभिलेभिरे ॥

तात्पर्यम्

ते (रामः लक्ष्मणः भरतः सत्रुघ्नः) अन्योनयेन वर्धन्ते । ते सर्वे सकलासु च विद्यासु नैपुण्यम् प्राप्तवन्तः ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

ततः + ववृधिरे - विसर्ग उकारः
ववृधिरे + अन्योन्यम् - पूर्वरूपसन्धिः
स्निग्धाः + चत्वारः - विसर्ग सकारः
चत्वारः + एव - विसर्ग लोपः
ववृधिरे - वृध् धातु लिट् लकारः प्रथमपुरुषः
ववृधे- ववृधाते- ववृधिरे

निपुणस्य भावः नैपुण्यम्

मूल श्लोकः

ततः कदाचिदागत्य विश्वामित्रो महामुनिः ।
ययाचे यज्ञरक्षार्थं रामं शक्तिधरोपमम् ॥२९॥

पदविभागः

ततः कदाचित् आगत्य विश्वामित्रः महामुनिः ययाचे यज्ञ रक्षार्थं रामं शक्तिधर उपमम्

अन्वयः

ततः कदाचित् विश्वामित्रः महामुनिः आगत्य यज्ञ रक्षार्थं शक्तिधर उपमम् रामं ययाचे ।

तात्पर्यम्

पश्चात् विश्वामित्र मुनिः आगत्य तस्य यज्ञ रक्षणार्थं शक्तिधर उपमम् रामं प्रेषयतु इति अयाचत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

कदाचित् + आगत्य - जश्त्वसन्धिः
विश्वामित्रः + महामुनिः - विसर्ग उकारः

ययाचे- याच् आत्मनेपदि धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः
ययाचे-ययाचाते- ययाचिरे

मूल श्लोकः

वसिष्ठवचनाद्रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् ।
कृच्छ्रेण नृपतिस्तस्य कौशिकस्य करे ददौ ॥३०॥

पदविभागः

वसिष्ठ वचनात् रामं लक्ष्मणेन समन्वितम् कृच्छ्रेण नृपतिः तस्य कौशिकस्य करे ददौ

अन्वयः

नृपतिः वसिष्ठवचनात् लक्ष्मणेन समन्वितम् रामं कृच्छ्रेण तस्य कौशिकस्य करे ददौ ।

तात्पर्यम्

विश्वामित्रः आगत्य यज्ञरक्षणार्थं रामं ययाचे । अतः राजा दशरथः वसिष्ठस्य वचनात् लक्ष्मणेन सह रामं कृच्छ्रेण कौशिकस्य करे ददौ ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

वचनात + रामं - जश्त्वसन्धिः

नृपतिः + तस्य - विसर्ग सकारः

♦समासः

नृणाम् पतिः नृपतिः - षष्ठी तत्पुरुषः

ददौ - दा धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः

ददौ-ददतुः-ददुः

मूल श्लोकः

तौ गृहीत्वा ततो गच्छन्बलामतिबलां तथा ।
अस्त्राणि च समग्राणि ताभ्यामुपदिदेश सः ॥३१॥

पदविभागः

तौ गृहीत्वा ततः गच्छन् बलाम् अतिबलां तथा अस्त्राणि च समग्राणि ताभ्याम् उपदिदेश सः

अन्वयः

ततः सः तौ गृहीत्वा गच्छन् बलाम् अतिबलां तथा अस्त्राणि च समग्राणि ताभ्याम् उपदिदेश ।

तात्पर्यम्

पश्चात् विश्वामित्रः रामलक्ष्मणौ गृहीत्वा गच्छन् ताभ्यां बला अतिबला मन्त्रद्वयम् च सर्वाणि अस्त्राणि च उपदिदेश ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

ततः + गच्छन् - विसर्ग उकारः

मूल श्लोकः

गच्छन् सहानुजो रामः कौशिकेन प्रचोदितः ।
ताटकामवधीद्धीमान् लोकपीडनतत्पराम् ॥३२॥

पदविभागः

गच्छन् सहानुजः रामः कौशिकेन प्रचोदितः ताटकाम् अवधीद् धीमान् लोकपीडनतत्पराम्

अन्वयः

धीमान् रामः सहानुजः गच्छन् कौशिकेन प्रचोदितः लोक पीडन तत्पराम् ताटकां अवधीत् ।

तात्पर्यम्

धीमान् सलक्ष्मणः रामः यागरक्षणार्थं गतवान् । अतः सः कौशिकेन प्रचोदितः लोकपीडन तत्पराम् ताटकाम् अवधीत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

सह + अनुजः सहानुजः - सवर्णदीर्घसन्धिः
सहानुजः + रामः - विसर्ग उकारः
अवधीत् + धीमान् - जश्त्वसन्धिः

♦समासः

सहानुजः अनुजेन सह वर्तते इति - सहपूर्वपदकर्मधारयसमासः

धीः अस्य अस्ति इति धीमान्
अवधीत् - हन् धातुः लुङ् लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम्
अवधीत् - अवधिष्टाम् - अवधिषुः

मूल श्लोकः

ततः सिद्धाश्रमं प्राप्य कौशिकः सहराघवः ।
अध्वरं च समारेभे राक्षसाश्च समागमन् ॥३३॥

पदविभागः

ततः सिद्धाश्रमं प्राप्य कौशिकः सहराघवः । अध्वरं च समारेभे राक्षसाः च समागमन्

अन्वयः

ततः कौशिकः सहराघवः सिद्धाश्रमं प्राप्य अध्वरं च समारेभे। राक्षसाः च समागमन्

तात्पर्यम्

पश्चात् रामः कौशिकेन सह सिद्धाश्रमं प्राप्तवान् । तत्र कौशिकः यागं आरब्धवान् । अतः राक्षसाः च तत्र समागमन् ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

राक्षसाः + च - विसर्ग सकारः

♦समासः

सिद्धानाम् आश्रमः सिद्धाश्रमः - षष्ठीतत्पुरुषः
राघवेण सहवर्तते इति सहराघवः - सहपूर्वपदकर्मधारयसमासः

समागमन् - सम् + आ + अगमन्
अगमन् गम् धातुः लुङ् लकारः प्रथम पुरुषः *अगमत् -अगमताम्-अगमन्*

मूल श्लोकः

राघवस्तु ततोऽस्त्रेण क्षिप्त्वा मारीचमर्णवे ।
सुबाहुप्रमुखान् हत्वा यज्ञं चापालयन्मुनेः ॥३४॥

पदविभागः

राघवः तु ततः अस्त्रेण क्षिप्त्वा मारीचम् अर्णवे । सुबाहु-प्रमुखान् हत्वा यज्ञं चापालयत् मुनेः

अन्वयः

ततः राघवः तु मारीचम् अस्त्रेण अर्णवे क्षिप्त्वा सुबाहु प्रमुखान् हत्वा मुनेः यज्ञं च अपालयत् ॥३४॥

तात्पर्यम्

पश्चात् रामः मारीचम् अस्त्रेण अर्णवे क्षिप्तवान् । अतः सुबाहु प्रमुखान् च हत्वा कौसिक मुनेः यज्ञं च अपालयत् ।

व्याकरणम्

♦**सन्धिः**

राघवः + तु - विसर्गसकारः
ततः + अस्त्रेण - विसर्गउकारः पूर्वरूपसन्धिः
च + अपालत् - सवर्णदीर्घसन्धिः
अपालयत् + मुनेः -अनुनासिका सन्धिः

♦**समासः**

सुबाहुः प्रमुखः येषां ते तान् - सुबाहुप्रमुखान्

♦**कृदन्ताः**

क्षिप्त्वा - क्षिप् + क्त्वा प्रत्ययः

मूल श्लोकः

कौशिकेन ततो रामो नीयमानः सहानुजः ।
अहल्याशापनिर्मोक्षं कृत्वा सम्प्राप मैथिलम् ॥३५॥

पदविभागः

कौशिकेन ततः रामः नीयमानः सहानुजः । अहल्याशापनिर्मोक्षं कृत्वा सम्प्राप मैथिलम्

अन्वयः

ततः कौशिकेन नीयमानः रामः सहानुजः अहल्याशापनिर्मोक्षं कृत्वा मैथिलम् सम्प्राप

तात्पर्यम्

यज्ञरक्षणानन्दरं कौशिकेन नीयमानः रामः सहानुजः अहल्यायाः शापं निर्मोक्षं कृतवान् अतः मिथिलां गत्वा जनकं सम्प्राप ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

ततः + रामः - विसर्ग उकारः

रामः + नीयमानः - विसर्ग उकारः

♦समासः

अनुजेन सह वर्तते इति सहानुजः - सहपूर्वपदकर्मधारयसमासः

अहल्यायाः शापम् - अगल्याशापम् - षष्ठीतत्पुरुषः

तस्मात् निर्मोक्षम् - अहल्याशापनिर्मोक्षम् - पञ्चमीतत्पुरुषः

♦कृदन्ताः

कृत्वा - कृ + क्त्वा प्रत्ययः

मूल श्लोकः

जनकेनार्चितो रामः कौशिकेन प्रचोदितः ।
सीतानिमित्तमानीतं बभञ्ज धनुरैश्वरम् ॥३६॥

पदविभागः

जनकेन अर्चितः रामः कौशिकेन प्रचोदितः सीतानिमित्तमानीतं बभञ्ज धनुः ऐश्वरम्

अन्वयः

रामः जनकेन अर्चितः कौशिकेन प्रचोदितः सीतानिमित्तमानीतं ऐश्वरं धनुः बभञ्ज ।

तात्पर्यम्

यदा रामः मिथिलां प्राप्तवान् तदा सः जनकेन अर्चितः । अतः कौशिकेन प्रचोदितः सीतानिमित्तमानीतं ऐश्वरं धनुः बभञ्ज ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

जनकेन + अर्चितः- सवर्णदीर्घसन्धिः
अर्चितः + रामः - विसर्ग उकारः
धनुः + ऐश्वरम् - विसर्गरेफः

♦समासः

सीता निमित्तम् यस्य तत् - सीतानिमित्तम् - बहुव्रीहिः
ईश्वरस्य इदम् - ऐश्वरम्
बभञ्ज - भञ्ज् धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः *बभञ्ज - बभञ्जतुः - बभञ्जः*

|| श्रीरामोदन्तः || अथ बालकाण्डः

मूल श्लोकः

ततो दशरथं दूतैरानाय्य मिथिलाधिपः ।
रामादिभ्यस्ततस्तेभ्यः सीताद्याः कन्यका ददौ ॥३७॥

पदविभागः

ततः दशरथं दूतैः आनाय्य मिथिलाधिपः रामादिभ्यः ततः तेभ्यः सीताद्याः कन्यका ददौ

अन्वयः

ततः मिथिलाधिपः दशरथं दूतैः आनाय्य तेभ्यः रामादिभ्यः सीताद्याः कन्यकाः ददौ

तात्पर्यम्

ततः मिथिलाधिपः जनकः दशरथं दूतैः आनाय्य तस्य पुत्रेभ्यः रामादिभ्यः (रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रघ्नः) सीताद्याः (सीता ऊर्मिला माण्डवी श्रुतकीर्तिः) कन्यकाः ददौ ।

व्याकरणम्

♦सन्धिः

ततः + दशरथं - विसर्ग उकारः
दूतैः + आनाय्य -विसर्गरेफः
रामादिभ्यः + ततः - विसर्गसकारः
ततः + तेभ्यः -विसर्गसकार

♦समासः

मिथिलाधिपः - मिथिलायाः अधिपः - षष्ठीतत्पुरुषः

ददौ - दा धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः *ददौ - ददतुः - ददुः*
आनाय्य - आ + नी धातुः + णिच्

|| श्रीरामोदन्त: || अथ बालकाण्ड:

मूल श्लोक:

ततो गुरुनियोगेन कृतोद्वाहः सहानुजः ।
राघवो निर्ययौ तेन जनकेनोरुमानितः ॥३८॥

पदविभाग:

ततः गुरु नियोगेन कृत उद्वाहः सहानुजः राघवः निर्ययौ तेन जनकेन उरुमानितः

अन्वय:

ततः गुरु नियोगेन कृत उद्वाहः राघवः सहानुजः तेन जनकेन उरुमानितः निर्ययौ।

तात्पर्यम्

ततः गुरु नियोगेन कृत विवाहः राघवः सहानुजः तेन जनकेन उरुमानितः निर्ययौ। ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

ततः + गुरुनियोगेन - विसर्गउकार:

राघवः + निर्ययौ -विसर्गउकार:

जनकेन + उरुमानितः - गुणसन्धि:

♦समास:

कृत: उद्वाह: येन स: - कृतोद्वाहः - बहुव्रीहिसमास:

निर्ययौ - निर् + ययौ या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष:

ययौ-ययतु:-ययु:

मूल श्लोक:

तदाकर्ण्य धनुर्भङ्गमायान्तं रोषभीषणम् ।
विजित्य भार्गवं राममयोध्यां प्राप राघवः ॥३९॥

पदविभाग:

तत् आकर्ण्य धनुर्भङ्गम् आयान्तं रोषभीषणम् विजित्य भार्गवं रामम् अयोध्यां प्राप राघवः

अन्वय:

तत् धनुर्भङ्गम् आकर्ण्य आयान्तं रोषभीषणम् भार्गवं रामम् विजित्य राघवः अयोध्यां प्राप ।

तात्पर्यम्

तत् धनुर्भङ्गम् आकर्ण्य आयान्तं रोषभीषणम् परशुरामम् विजित्य राघवः अयोध्यां गतवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:
तत् + आकर्ण्य - जश्त्वसन्धि:

♦कृदन्ता:
विजित्य - वि+ जि + ल्यप् प्रत्यय:
आकर्ण्य - आ + कर्ण् + ल्यप् प्रत्यय:

♦तद्धितान्ता:
भृगो: गोत्रापत्यं पुमान् भार्गव: = भार्गवं रामम् - परशुरामम्

मूल श्लोक:

ततः सर्वजनानन्दं कुर्वाणश्चेष्टितैः स्वकैः ।
तामध्युवास काकुत्स्थः सीतया सहितः सुखम् ॥४०॥

पदविभाग:

ततः सर्वजन आनन्दं कुर्वाणः चेष्टितैः स्वकैः । ताम् अध्युवास काकुत्स्थः सीतया सहितः सुखम्

अन्वय:

ततः स्वकैः चेष्टितैः सर्वजन आनन्दं कुर्वाणः काकुत्स्थः ताम् (अयोध्यां) सीतया सहितः सुखम् अध्युवास ।

तात्पर्यम्

पश्चात् स्वकैः चेष्टितैः सर्वजन आनन्दं कुर्वाणः अयोध्यां प्राप्य राम: सीतया सहितः सुखम् अध्युवास ।

व्याकरणम्

♦**सन्धि:**

सर्वजन+ आनन्दं - सवर्णदीर्घसन्धि:
कुर्वाणः + चेष्टितैः - विसर्गसकार:

♦**तद्धितान्ता:**
ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान् - काकुत्स्थ: - राम:

॥ इति श्रीरामोदन्ते बालकाण्ड: समाप्त: ॥

श्री रामोदन्त: बालकाण्ड: संक्षेप:

अहं श्रीवत्स अङ्कित वक्षसम् श्रीपतिं विष्णुं नमस्कृत्य श्री वाल्मीकिना पूर्वं उक्तं श्रीरामोदन्तं नाम कथां वदिष्यामि ।

पूर्वं विश्रवस: नाम मुनि: आसीत् । स: पुलसत्यस्य पुत्र: । विश्रवस: मुनये कलत्रद्वयमासीत् । ते नाम कैकसी इडाविडा । रावण: कुम्भकर्ण: विभिषण: च कैकेसीया: पुत्रा: । सूर्पनखा तेषाम् सहोदरी । कुबेर: इडाविडाया: पुत्र: आसीत् । रावण: तस्य अनुजौ सह तपस् आश्रितवान् । अत: तेषां मध्ये ब्रह्मा प्रत्यक्षीकृतवान् । तत: ते इष्टान् वरान् वव्रिरे । रावण: मानुषादन्यै: अवध्यत्वं वरं प्रापतवान् । तस्य सहोदर: कुम्भकर्ण: निर्देवत्व भावं इच्छया स: निद्रावत्वं वरं प्राप्तवान् । अत: स: सर्वदा निद्रां कृतवान्। रावणस्य सहोदर: विभीषण: स: सत्वगुण सम्पन्न: आसीत् । स: विष्णुभक्तिं प्रार्थीतवान् । तेभ्य: (रावण: कुम्भकर्ण: विभीषण:)एतान् वरान् दत्वा ब्रह्मा तत्रैव अन्तर्दधे । तदनन्दरं स: लङ्कापुरीं गतवान् । तत्र स: धनाधिपतिं जित्वा पुष्पकविमानं च हत्वा तत्रैव सुखम् अवसत् ।

राक्षसा: पाताललोके अवसन् । यदा रावण: कुबेरं जित्वा लङ्काम् अवसत् तदा ते रावणं समाश्रित्य लङ्का नगरे सुखम् अवसन् । मय नाम एक: राक्षस: आसीत् । स: असुराणां नायक: । तस्य पुत्री मन्दोदरी । दशानन: रावण: ताम् विवाहं कृतवान् । पश्चात् मेघनाद नाम सुतं उत्पादयामास । लङ्गा नृप: रावण: रसां पातालं च जीतवान् । पश्चात् स: सर्वान् लोकान् आक्रमयन् महिला: च अपहरितवान् । रावण: वैदिककर्मं दूषितवान् । द्विजान् अर्दयति स्म । पश्चात् तस्य पुत्रेण युद्धे इन्द्रम् अपि अपीडयत् ।रावण: तस्य किङ्करै: कल्पकवृक्ष: पुन: आनाय्य स्थापितवान् । अत: स: लङ्कायां बहुकालम् अवसत् । पश्चात् तस्मिन समये देवा: ब्रह्मा समीपे गत्वा रावणस्य विचेष्टितम् सर्वं उक्तवन्त: । यदा देवा: विधातारम् उक्तवन्त: तदा स: तत् श्रृत्वा सुरै: सह दुग्धोदधे: तटम् प्राप्य श्रीमहाविष्णुम् नानाविध स्तवै: सन्तुष्टवान् । अत्र महाविष्णु: तेषां मध्ये आविर्भूय *"पितामह ! त्वं किमर्थम् देवगणै: सह अत्र अगत:"* इति पृष्टवान् ।

पश्चात् ब्रह्मा रावणात् पीडाम् अवदत् । तत् श्रुत्वा श्रीविष्णु: हर्षयन् धातारम् अवदत् । "हे अज! भयम् मास्तु । त्वं देवगणै: सह गच्छ । अहं दशरथस्य पुत्ररूपेण जनित्वा दशाननं हनिष्यामि । सर्वे देवा: अपि आत्मांशै: च भूमौ रावणनिग्रहे मम साहाय्यं कर्तुं वानररूपिण: (इव) जायेरन् " । महाविष्णु: एवं समाधान वाक्यम् उक्तवा तत्र एव अन्तर्गत: । महाविष्णो: वाक्येन सन्तुष्ट ब्रह्मा सन्तोषेण देवा: सह प्रायात् । पश्चात् इन्द्र: वालिनं नाम वानरम् अजीजनत् । सूर्य: सुग्रीवम् नाम अजीजनत् । वायु: हनुमन्तं च नाम अजीजनत् । ब्रह्मा पुरा एव जाम्बवन्त च जनयामास । इत्थम् अन्ये च देवा: बहून् कपिन् च अजनयन् । पश्चात् वाली वानरसङ्खानाम् परिवृढ: (नायक:) अभवत् । स: स्वस्य जनपरिवारेण सह किष्किन्धाम् अबसत् ।

सूर्यवंशे दशरथ: नाम राजा आसीत् । तस्मै कलत्रत्रयम् आसीत् । परन्तु अपि ताभ्य: सन्तान भाग्यम् न प्राप्तवन्त: । दशरथ: पुत्ररहित: आसीत् । अत: स: सुमन्त्रवचनात् सपुरोहितः ऋष्यशृङ्गं आनीय पुत्रकामेष्टिम् आरब्धवान् । दशरथ: पुत्रकामेष्टि यागम् कृतवान् । याग समये कश्चित् अग्नेः उत्थितः पायसं चरुम् गृहीत्वा त्वम् एतत् पत्नीः प्राशय इति उक्त्वा सः नृपाय अदात् । दशरथ: तत् पायसं गृहीत्वा स्वस्य पत्नी: प्राशयत् । ता: च नृपात् पायसं गृहीत्वा गर्भं अधारयन् । दशरथस्य पुत्रकामेष्टि यागस्य फलेन पूर्णे समये कौसल्या सज्जनाम्भोजानि भास्कर: इव श्री रामचन्द्रं अजीजनत् । तथा कैकेयी अपि भरतं अजीजनत् ।

ततः सुमित्रा लक्ष्मण: शत्रुघ्न: इति पुत्रद्वयं अजीजनत् । पश्चात् राजा दशरथ: द्विजैः तेषां जातकर्मादिकं अकारयत् । ते (राम: लक्ष्मण: भरत: सत्रुघ्न:) अन्योनयेन वर्धन्ते । ते सर्वे सकलासु च विद्यासु नैपुण्यम् प्राप्तवन्त । पश्चात् विश्वामित्र मुनि: आगत्य तस्य यज्ञ रक्षणार्थं शक्तिधर उपमम् रामं प्रेषयतु इति अयाचत् । अत: राजा दशरथ: वसिष्ठस्य वचनात् लक्ष्मणेन सह रामं कृच्छ्रेण कौशिकस्य करे ददौ । पश्चात् विश्वामित्र: रामलक्ष्मणौ गृहीत्वा गच्छन् ताभ्यां बला अतिबला मन्त्रद्वयम् च सर्वाणि अस्त्राणि च उपदिदेश ।

धीमान् सलक्ष्मणः रामः कौशिकेन प्रचोदितः लोकपीडन तत्पराम् ताटकाम् अवधीत् । पश्चात् रामः कौशिकेन सह सिद्धाश्रमं प्राप्तवान् । तत्र कौशिकः यागं आरब्धवान् । अतः राक्षसाः च तत्र समागमन् । पश्चात् रामः मारीचम् अस्त्रेण अर्णवे क्षिप्तवान् । अतः सुबाहु प्रमुखान् च हत्वा कौसिक मुनेः यज्ञं च अपालयत् । यज्ञरक्षणानन्दरं कौशिकेन नीयमानः रामः सहानुजः अहल्यायाः शापं निर्मोक्षं कृतवान् अतः मिथिलां गत्वा जनकं सम्प्राप । यदा रामः मिथिलां प्राप्तवान् तदा सः जनकेन अर्चितः । अतः कौशिकेन प्रचोदितः सीतानिमित्तमानीतं ऐश्वरं धनुः बभञ्ज ।

ततः मिथिलाधिपः जनकः दशरथं दूतैः आनाय्य तस्य पुत्रेभ्यः रामादिभ्यः (रामः लक्ष्मणः भरतः शत्रघ्नः) सीताद्याः (सीता ऊर्मिला माण्डवी श्रुतकीर्तिः) कन्यकाः ददौ । ततः गुरु नियोगेन कृत विवाहः राघवः सहानुजः तेन जनकेन उरुमानितः निर्ययौ। । तत् धनुर्भङ्गम् आकर्ण्य आयान्तं रोषभीषणम् परशुरामम् विजित्य राघवः अयोध्यां गतवान् । पश्चात् स्वकैः चेष्टितैः सर्वजन आनन्दं कुर्वाणः अयोध्यां प्राप्य रामः सीतया सहितः सुखम् अध्युवास ।

॥ इति श्रीरामोदन्ते बालकाण्डः समाप्तः ॥

॥ श्रीरामोदन्तः ॥

॥ अथ अयोध्याकाण्डः ॥

मूल श्लोक:

एतस्मिन्नन्तरे गेहं मातुलस्य युधाजितः ।
प्रययौ भरतः प्रीतः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥१॥

पदविभाग:

एतस्मिन् अन्तरे गेहं मातुलस्य युधाजितः प्रययौ भरतः प्रीतः शत्रुघ्नेन समन्वितः

अन्वय:

एतस्मिन् अन्तरे भरतः शत्रुघ्नेन समन्वितः प्रीतः मातुलस्य युधाजितः गेहं प्रययौ ।

तात्पर्यम्

कैकेय देशस्य नृप: युधाजित् । स: भरतस्य मातुल: । एतस्मिन् अन्तरे भरतः शत्रुघ्नेन सह युधाजितः गेहं प्रययौ ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

एतस्मिन् + अन्तरे - ङमुडागमनसन्धि:

ययौ - या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ-ययतु:-ययु:

मूल श्लोक:

ततः प्रकृतिभिः साकं मन्त्रयित्वा स भूपतिः ।
अभिषेकाय रामस्य समारेभे मुदान्वितः ॥२॥

पदविभाग:

ततः प्रकृतिभिः साकं मन्त्रयित्वा सः भूपतिः अभिषेकाय रामस्य समारेभे मुदान्वितः

अन्वय:

ततः स भूपतिः मुदान्वितः प्रकृतिभिः साकं मन्त्रयित्वा रामस्य अभिषेकाय समारेभे ।

तात्पर्यम्

पश्चात् स: भूपतिः दशरथ:सन्तोषेण प्रकृतिभिः साकं मन्त्रयित्वा रामस्य अभिषेकाय समारेभे ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

सः + भूपतिः - विसर्ग लोप:

♦ कृदन्ता:

मन्त्रयित्वा - मन्त्र् धातु: + क्त्वा प्रत्यय:

मूल श्लोक:

कैकेयी तु महीपालं मन्थरादूषिताशया ।
वरद्वयं पुरा दत्तं ययाचे सत्यसङ्गरम् ॥३॥

पदविभाग:

कैकेयी तु महीपालं मन्थरादूषिताशया वरद्वयं पुरा दत्तं ययाचे सत्यसङ्गरम्

अन्वय:

कैकेयी तु मन्थरादूषिताशया महीपालं सत्यसङ्गरम् पुरा दत्तं वरद्वयं ययाचे ।

तात्पर्यम्

परन्तु कैकेयी मन्थरादूषिताशया महीपालं सत्यसङ्गरम् दशरथं पुरा दत्तं वरद्वयं ययाचे ।

व्याकरणम्

♦ समास:

मन्थरया दूषित: आशय: यस्या: सा - मन्थरादूषिताशया – व्यधिकरणबहुव्रीहिः

सत्य: सङ्कर: यस्य स: - सत्यसङ्कर: - समानाधिकरणबहुव्रीहिः

मूल श्लोक:

वनवासाय रामस्य राज्याप्त्यै भरतस्य च ।
तस्या वरद्वयं कृच्छ्रमनुजज्ञे महीपतिः ॥४॥

पदविभाग:

वनवासाय रामस्य राज्याप्त्यै भरतस्य च तस्या: वरद्वयं कृच्छ्रम् अनुजज्ञे महीपतिः

अन्वय:

रामस्य वनवासाय, भरतस्य च राज्याप्त्यै तस्याः कृच्छ्रं वरद्वयं महीपतिः अनुजज्ञे ।

तात्पर्यम्

कैकेयी दशरथं वरद्वयं ययाचे । रामस्य वनवासम् भरतस्य च राज्याप्ति: च ।
तस्याः कृच्छ्रं वरद्वयं महीपतिः अनुजज्ञे ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

तस्या: + वरद्वयम् - विसर्गलोप:

♦ समास:

राज्यस्य आप्ति: राज्याप्ति: - षष्ठितत्पुरुष: तस्यै - राज्याप्त्यै

अनुजज्ञे - अनु + ज्ञा धातु: कर्मणि प्रथमपुरुष: एकवचनम्

मूल श्लोक:

रामं तदैव कैकेयी वनवासाय चादिशत् ।
अनुज्ञाप्य गुरून्सर्वान्निर्ययौ च वनाय सः ॥५॥

पदविभाग:

रामं तदा एव कैकेयी वनवासाय च आदिशत् अनुज्ञाप्य गुरून् सर्वान् निर्ययौ च वनाय सः

अन्वय:

तदा एव कैकेयी रामं वनवासाय च आदिशत् । सः गुरून् सर्वान् अनुज्ञाप्य च वनाय निर्ययौ ।

तात्पर्यम्

कैकेयी रामस्य वनवासं भरतस्य राज्याप्ति: च राजा दशरथं अयाचत् । तदा एव कैकेयी रामं वनवासाय च आदिशत् । सः राम: गुरून् सर्वान् अनुज्ञाप्य च वनाय निर्ययौ ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:
तदा + एव - वृद्धिसन्धि:
च + आदिशत् - सवर्णदीर्घसन्धि:

अनुज्ञाप्य - अनु + ज्ञा + ल्यप् प्रत्यय:
निर्ययौ - निर् + ययौ   ययौ - या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतुः ययुः

मूल श्लोक:

दृष्ट्वा तं निर्गतं सीता लक्ष्मणश्चानुजग्मतुः।
सन्त्यज्य स्वगृहान्सर्वे पौराश्चानुययुर्द्रुतम्॥६॥

पदविभाग:

दृष्ट्वा तं निर्गतं सीता लक्ष्मणः च अनुजग्मतुः सन्त्यज्य स्वगृहान् सर्वे पौराः च अनुययुः द्रुतम्

अन्वय:

तं निर्गतं दृष्ट्वा सीता लक्ष्मणः च अनुजग्मतुः। सर्वे पौराः च स्वगृहान् सन्त्यज्य द्रुतम् अनुययुः।

तात्पर्यम्

कैकेय्या: प्रियकारणात् राम: वनाय निर्ययौ । तं निर्गतं रामं दृष्ट्वा सीता लक्ष्मणः च अनुजग्मतुः। सर्वे जना: च स्वगृहान् सन्त्यज्य द्रुतम् अनुययुः।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

लक्ष्मणः + च - विसर्गसकार: च + अनुजग्मतुः - सवर्णदीर्घसन्धि:
पौराः + च - विसर्गसकार: च + अनुययुः - सवर्णदीर्घसन्धि:
अनुययुः + द्रुतम् - विसर्गरेफ:

अनुजग्मतुः- अनु+जग्मतु: गम् धातु: लिट लकार: प्रथमपुरुष; जगाम जग्मतु: जग्मु:
अनुययुः- अनु+ ययु: या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतुः ययुः

मूल श्लोक:

वञ्चयित्वा कृशान् पौरान् निद्राणान् निशि राघवः ।
वाहयमानं सुमन्त्रेण रथमारुह्य चागमत् ॥७॥

पदविभाग:

वञ्चयित्वा कृशान् पौरान् निद्राणान् निशि राघवः वाहयमानं सुमन्त्रेण रथम् आरुह्य च अगमत्

अन्वय:

राघवः तु निशि निद्राणान् कृशान् पौरान् वञ्चयित्वा सुमन्त्रेण वाहयमानं रथम् आरुह्य च अगमत् ।

तात्पर्यम्

रामेण सह पौराः गतवन्तः । परन्तु राघवः तु निशि निद्राणान् कृशान् पौरान् वञ्चयित्वा सुमन्त्रेण वाहयमानं रथम् आरुह्य च गतवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

च + अगमत् - सवर्णदीर्घसन्धि:

मूल श्लोक:

श्रृङ्गिबेरपुरं गत्वा गङ्गाकूलेऽथ राघवः ।
गुहेन सत्कृतस्तत्र निशामेकामुवास च ॥८॥

पदविभाग:

श्रृङ्गिबेरपुरं गत्वा गङ्गाकूले अथ राघवः गुहेन सत्कृतः तत्र निशाम् एकाम् उवास च

अन्वय:

अथ राघवः गङ्गाकूले श्रृङ्गिबेरपुरं गत्वा गुहेन सत्कृतः तत्र एकाम्
निशाम् उवास च ।

तात्पर्यम्

अथ राघवः गङ्गाकूले श्रृङ्गिबेरपुरं गतवान् । तत्र गुहं मिलितवान् । तत्र निशाम्
एकाम् उवास च ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:
गङ्गाकूले + अथ - पूर्वरूपसन्धि:
सत्कृत: + तत्र - विसर्ग सकार:

♦कृदन्ता:
गत्वा - गम् + क्त्वा प्रत्यय:

उवास - वस् धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: उवास ऊषतु: ऊषु:

मूल श्लोक:

सारथिं संनिमन्त्र्यासौ सीतालक्ष्मणसंयुतः ।
गुहेनानीतया नावा सन्ततार च जाह्नवीम् ॥९॥

पदविभाग:

सारथिं संनिमन्त्र्य असौ सीता-लक्ष्मण-संयुतः गुहेन आनीतया नावा सन्ततार च जाह्नवीम्

अन्वय:

असौ सीतालक्ष्मणसंयुतः सारथिं संनिमन्त्र्य गुहेन आनीतया नावा जाह्नवीम् च सन्ततार ।

तात्पर्यम्

सीतालक्ष्मणसंयुतः श्रीराम: सारथिं सुमन्त्रं संनिमन्त्र्य गुहेन आनीतया नावा गङ्गां च सन्ततार ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

संनिमन्त्र्य + असौ - सवर्णदीर्घसन्धि:

गुहेन + आनीतया - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦कृदन्ता:

संनिमन्त्र्य - सम् + नि + मन्त्र् + ल्यप्

संततार - सं + ततार

ततार - तॄ धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ततार तेरतु: तेरु:

मूल श्लोकः

भरद्वाजमुनिं प्राप्य तं नत्वा तेन सत्कृतः ।
राघवस्तस्य निर्देशाच्चित्रकूटेऽवसत्सुखम् ॥१०॥

पदविभागः

भरद्वाजमुनिं प्राप्य तं नत्वा तेन सत्कृतः राघवः तस्य निर्देशात् चित्रकूटे अवसत् सुखम्

अन्वयः

राघवः भरद्वाजमुनिं प्राप्य तं नत्वा तेन सत्कृतः तस्य निर्देशात् चित्रकूटे सुखम् अवसत् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् रामः भरद्वाजस्य आश्रमं गतवान् । तत्र तं नत्वा तेन सत्कृतः तस्य निर्देशात् चित्रकूटे सुखम् अवसत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

राघवः + तस्य - विसर्गसकारः
निर्देशात् + चित्रकूटे - श्चुत्वसन्धिः
चित्रकूटे + अवसत् - पूर्वरूपसन्धिः

मूल श्लोक:

अयोध्यां तु ततो गत्वा सुमन्त्रः शोकविह्वलः ।
राज्ञे न्यवेदयत्सर्वं राघवस्य विचेष्टितम् ॥११॥

पदविभाग:

अयोध्यां तु ततः गत्वा सुमन्त्रः शोकविह्वलः राज्ञे न्यवेदयत् सर्वं राघवस्य विचेष्टितम्

अन्वय:

ततः सुमन्त्रः तु शोकविह्वलः अयोध्यां गत्वा राज्ञे सर्वं राघवस्य विचेष्टितं न्यवेदयत् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् सुमन्त्रः तु शोकेन अयोध्यां गतवान् । तत्र राज्ञे दशरथे राघवस्य विचेष्टितं सर्वं उक्तवान् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:
ततः + गत्वा - विसर्गउकार:

♦ समास:
शोकेन विह्वल: - शोकविह्वल: तृतीयातत्पुरुष:

मूल श्लोक:

तदाकर्ण्य सुमन्त्रोक्तं राजा दुःखविमूढधीः ।
राम रामेति विलपन्देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ॥१२॥

पदविभाग:

तदा आकर्ण्य सुमन्त्रोक्तं राजा दुःखविमूढधीः । राम राम इति विलपन् देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ

अन्वय:

तदा सुमन्त्रोक्तम् आकर्ण्य दुःखविमूढधीः राजा राम राम इति विलपन् देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ॥

तात्पर्यम्

सुमन्त्रः राज्ञे दशरथे राघवस्य विचेष्टितं सर्वं उक्तवान् । तदा आकर्ण्य दुःखविमूढधीः राजा दशरथ: राम राम इति विलपन् देहं त्यक्त्वा स्वर्गं गत: ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

तदा + आकर्ण्य - सवर्णदीर्घसन्धि:

राम + इति - गुणसन्धि:

♦ समास:

दुःखविमूढधीः - दु:खेन विमूढा: धी: यस्य स: -व्यधिकरणबहुव्रीहिसमास:

♦ कृदन्ता:

त्यक्त्वा - त्यज् + क्त्वा प्रत्यय:

ययौ - या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतु: ययु:

मूल श्लोक:

मन्त्रिणस्तु वसिष्ठोक्त्या देहं संरक्ष्य भूपतेः ।
दूतैरानाययामासु: भरतं मातुलालयात् ॥१३॥

पदविभाग:

मन्त्रिणः तु वसिष्ठोक्त्या देहं संरक्ष्य भूपतेः दूतैः आनाययामासु: भरतं मातुल: आलयात्

अन्वय:

मन्त्रिणः तु वसिष्ठोक्त्या भूपतेः देहं संरक्ष्य दूतैः भरतं मातुल आलयात् आनाययामासु: ।

तात्पर्यम्

दशरथ: राम राम इति विलपन् स्वर्गं गत: । पश्चात् मन्त्रिणः तु वसिष्ठोक्त्या भूपतेः देहं संरक्षितवन्त: । दूतैः भरतं मातुलस्य आलयात् आनाययामासु: ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

मन्त्रिणः + तु - विसर्गसकार:

दूतैः + आनाययामासु: विसर्गरेफ:

♦ समास:

मातुलालयात् - मातुलस्य आलयात् - षष्ठीतत्पुरुष:

वसिष्ठस्य उक्ति: तया - वसिष्ठोक्त्या

♦ कृदन्ता:

संरक्ष्य - सम् + रक्ष् + ल्यप् प्रत्यय:

आनाययामासु: - आ + नी धातु: + णिच् + लिट् लकार: प्रपु बहु

मूल श्लोक:

भरतस्तु मृतं श्रुत्वा पितरं कैकयीगिरा ।
संस्कारादि चकारास्य यथाविधि सहानुजः ॥१४॥

पदविभाग:

भरतः तु मृतं श्रुत्वा पितरं कैकयीगिरा संस्कारादि चकार अस्य यथाविधि सहानुजः

अन्वय:

भरतः तु पितरं कैकयीगिरा मृतं श्रुत्वा सहानुजः अस्य यथाविधि संस्कारादि चकार ।

तात्पर्यम्

भरत: कैकय्या: वरकारणात् पिता दशरथ: मृत: इति आकर्ण्य तस्य अनुजेन सह यथाविधि संस्कारादि चकार ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

भरत: + तु - विसर्गसकार: चकार + अस्य - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦ समास:

सहानुज: - अनुजेन सह वर्तते इति - सहपूर्वपदकर्मधारयसमास:

यथाविधि: - विधिम् अनतिक्रम्य - अव्ययीभावसमास:

कैकेय्या: गी: - षष्ठीतत्पुरुष: तया - कैकयीगिरा -

♦ कृदन्ता:

श्रुत्वा - श्रु + क्त्वा प्रत्यय:

चकार - कृ धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: चकार चक्रतु: चक्रु:

मूल श्लोक:

अमात्यैश्चोद्यमानोऽपि राज्याय भरतस्तदा ।
वनायैव ययौ राममानेतुं नागरैः सह ॥१५॥

पदविभाग:

अमात्यैः चोद्यमानः अपि राज्याय भरतः तदा वनाय एव ययौ रामम् आनेतुं नागरैः सह

अन्वय:

तदा भरतः अमात्यैः राज्याय चोद्यमानः अपि रामम् आनेतुं नागरैः सह वनाय एव ययौ ।

तात्पर्यम्

तदा भरतः अमात्यैः राज्याय चोद्यमानः अपि स: न ऐच्छत् । स: रामम् आनेतुं नगरस्य जनै: सह वनाय एव ययौ ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

अमात्यैः + चोद्यमानः - विसर्गसकार: चोद्यमानः + अपि - विसर्गउकार: पूर्वरूपसन्धि:

भरतः + तदा -विसर्गसकार: वनाय + एव - वृद्धिसन्धि:

♦ कृदन्ता:

आनेतुम् - आ+ नी+ तुमुन् प्रत्यय:

नगरे भवा: नागरा: - तै: नागरै:

ययौ - या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतु: ययु:

मूल श्लोक:

स गत्वा चित्रकूटस्थं रामं चीरजटाधरम् ।
ययाचे रक्षितुं राज्यं वसिष्ठाद्यैर्द्विजैः सह ॥१६॥

पदविभाग:

सः गत्वा चित्रकूटस्थं रामं चीरजटाधरम् ययाचे रक्षितुं राज्यं वसिष्ठाद्यैः द्विजैः सह

अन्वय:
सः वसिष्ठाद्यैः द्विजैः सह गत्वा चित्रकूटस्थं चीरजटाधरम् रामं राज्यं रक्षितुं ययाचे ।

तात्पर्यम्
भरत: वसिष्ठाद्यैः द्विजैः सह रामं दृष्टुम् वनम गतवान् । तत्र भरत: चित्रकूटस्थं चीरजटाधरम् रामं राज्यं रक्षितुं प्रार्थितवान् ।

व्याकरणम्
♦ सन्धि:
स: + गत्वा - विसर्गलोप:
वसिष्ठाद्यै: + द्विजैः - विसर्गरेफ:
♦ समास:
चित्रकूटे तिष्ठति इति चित्रकूटस्थ: - उपपदसमास: - तम् - चित्रकूटस्थम्
वसिष्ठ: आद्य: येषां ते -वसिष्ठाद्य: - समानाधिकरणबहुव्रीहिसमास: - तै: वसिष्ठाद्यै:
♦कृदन्ता:
गत्वा - गम् + क्त्वा प्रत्यय:
रक्षितुम् - रक्ष् + तुमुन् प्रत्यय:

ययाचे - याच् आत्मनेपदि धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययाचे ययाचाते ययाचिरे

मूल श्लोक:

चतुर्दश समा नीत्वा पुनरैष्याम्यहं पुरीम् ।
इत्युक्त्वा पादुके दत्वा तं रामः प्रत्ययापयत् ॥१७॥

पदविभाग:

चतुर्दश समा नीत्वा पुनः एेष्यामि अहं पुरीम् इति उक्त्वा पादुके दत्वा तं रामः प्रत्ययापयत्

अन्वय:

अहं चतुर्दश समा नीत्वा पुनः पुरीम् ऐष्यामि इति उक्त्वा पादुके दत्वा तं रामः प्रत्ययापयत् ।

तात्पर्यम्

भरत: वनम् गत्वा रामं राज्यं रक्षितुं प्रार्थितवान् ।परन्तु राम: "अहं चतुर्दश समा नीत्वा पुनः तत्र ऐष्यामि " इति उक्त्वा स्वस्य पादुके दत्वा तं रामः प्रत्ययापयत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

पुनः + ऐष्यामि - विसर्गरेफ: ऐष्यामि + अहं - यण् सन्धि:

इति + उक्त्वा - यण् सन्धि:

♦ कृदन्ता:

नीत्वा - नी + क्त्वा प्रत्यय: उक्त्वा - वच् + क्त्वा - प्रत्यय:

दत्वा - दा + क्त्वा - प्रत्यय:

आ+ एष्यामि - ऐष्यामि

एष्यामि- इण् धातु: लृट् लकार: उत्तमपुरुष: एष्यामि एष्याव: एष्याम:

प्रत्ययापयत् - प्रति + अयापयत्

प्रति + या धातु: + णिच् + प्रथमपुरुष: प्रत्ययापयत् प्रत्ययापयताम् प्रत्ययापयन्

मूल श्लोक:

गृहीत्वा पादुके तस्माद्भरतो दीनमानसः ।
नन्दिग्रामे स्थितस्ताभ्यां ररक्ष च वसुन्धराम् ॥१८॥

पदविभाग:

गृहीत्वा पादुके तस्मात् भरतः दीनमानसः नन्दिग्रामे स्थितः ताभ्यां ररक्ष च वसुन्धराम्

अन्वय:
दीनमानसः भरतः तस्मात् पादुके गृहीत्वा नन्दिग्रामे स्थितः ताभ्यां वसुन्धरां ररक्ष च ।

तात्पर्यम्
राम: स्वस्य पादुके दत्वा भरतं प्रत्ययापयत् । अत: दीनमानसः भरतः तस्मात् रामस्य पादुके गृहीत्वा नन्दिग्रामे स्थितः ताभ्यां वसुन्धरां ररक्ष च ।

व्याकरणम्
♦सन्धि:
तस्मात् + भरतः - जश्त्वसन्धि:
भरत: + दीनमानसः - विसर्गउकार:
स्थितः + ताभ्यां - विसर्गसकार:
♦ कृदन्ता:
गृहीत्वा - ग्रह् + क्त्वा प्रत्यय: स्थित: - स्था + क्त प्रत्यय:
♦ समास:
वसूनि धारयति इति - वसुन्धरा - उपपदसमास: ताम् - वसुन्धराम्
दीनं मानसं यस्य स: - दीनमानस: - समानाधिकरणबहुव्रीहिसमास: तम् दीनमानसम्
ररक्ष - रक्षँ धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ररक्ष ररक्षतु: ररक्षु:

मूल श्लोक:

राघवस्तु गिरेस्तस्मात् गत्वाऽत्रिं समवन्दत ।
तत्पत्नी तु तदा सीतां भूषणैः स्वैरभूषयत् ॥१९॥

पदविभाग:

राघवः तु गिरेः तस्मात् गत्वा अत्रिं समवन्दत तत्पत्नी तु तदा सीतां भूषणैः स्वैः अभूषयत्

अन्वय:

राघवः तु तस्मात् गिरेः गत्वा अत्रिं समवन्दत । तदा तत्पत्नी तु सीतां स्वैः भूषणैः अभूषयत् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् राघवः तु तस्मात् गिरेः गतवान् । तत्र अत्रि: मुनिं वन्दनं कृतवान् । तदा मुने: पत्नी तु सीतां स्वैः भूषणैः अभूषयत् ।

व्याकरणम्

♦सन्धि:

राघव: + तु - विसर्गसकार:

गिरे: + तस्मात् - विसर्गसकार:

स्वै: + अभूषयत् - विसर्गरेफ:

♦ कृदन्ता:

गत्वा - गम् + क्त्वा प्रत्यय:

मूल श्लोक:

उषित्वा तु निशामेकाम् आश्रमे तस्य राघवः ।
विवेश दण्डकारण्यं सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥२०॥

पदविभाग:

उषित्वा तु निशाम् एकाम् आश्रमे तस्य राघवः विवेश दण्डकारण्यं सीतालक्ष्मणसंयुतः

अन्वय:

राघवः तस्य आश्रमे निशाम् एकाम् उषित्वा तु सीतालक्ष्मणसंयुतः दण्डकारण्यं विवेश ।

तात्पर्यम्

पश्चात् राघवः मुनेः आश्रमे निशाम् एकाम् उषित्वा तु सीतालक्ष्मणसंयुतः श्रीरामः दण्डकारण्यं विवेश ।

व्याकरणम्

♦ कृदन्ताः
उषित्वा - उष् + क्त्वा प्रत्ययः

विवेश विश् धातुः लिट्लकारः प्रथमपुरुषः विवेश विविशतुः विविशुः

॥ इति श्रीरामोदन्ते अयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥

॥ अयोध्याकाण्डः संक्षेपः ॥

कैकेय देशस्य नृप: युधाजित् । स: भरतस्य मातुल: । एतस्मिन् अन्तरे भरतः शत्रुघ्नेन सह युधाजितः गेहं प्रययौ । पश्चात् स: भूपतिः दशरथ:सन्तोषेण प्रकृतिभिः साकं मन्त्रयित्वा रामस्य अभिषेकाय समारेभे । परन्तु कैकेयी मन्थरादूषिताशया महीपालं सत्यसङ्गरम् दशरथं पुरा दत्तं वरद्वयं ययाचे । रामस्य वनवासम् भरतस्य च राज्याप्ति: च । तस्याः कृच्छ्रं वरद्वयं महीपतिः अनुजज्ञे । तदा एव कैकेयी रामं वनवासाय च आदिशत् । सः राम: गुरून् सर्वान् अनुज्ञाप्य च वनाय निर्ययौ । तं निर्गतं रामं दृष्ट्वा सीता लक्ष्मणः च अनुजग्मतुः । सर्वे जना: च स्वगृहान् सन्त्यज्य द्रुतम् अनुययुः ।परन्तु राघवः तु निशि निद्राणान् कृशान् पौरान् वञ्चयित्वा सुमन्त्रेण वाहयमानं रथम् आरुह्य च गतवान् ।

अथ राघवः गङ्गाकूले श्रृङ्गिबेरपुरं गतवान् । तत्र गुहं मिलितवान् । तत्र निशाम् एकाम् उवास च । सीतालक्ष्मणसंयुतः श्रीराम: सारथिं सुमन्त्रं संनिमन्त्र्य गुहेन आनीतया नावा गङ्गां च सन्ततार । पश्चात् राम: भरद्वाजस्य आश्रमं गतवान् । तत्र तं नत्वा तेन सत्कृतः तस्य निर्देशात् चित्रकूटे सुखम् अवसत् । पश्चात् सुमन्त्रः तु शोकेन अयोध्यां गतवान् । तत्र राज्ञे दशरथे राघवस्य विचेष्टितं सर्वं उक्तवान् । तदा आकर्ण्य दु:खविमूढधीः राजा दशरथ: राम राम इति विलपन् देहं त्यक्त्वा स्वर्गं गत: ।

पश्चात् मन्त्रिणः तु वसिष्ठोक्त्या भूपतेः देहं संरक्षितवन्त: । दूतैः भरतं मातुलस्य आलयात् आनाययामासु: । भरत: कैकय्या: वरकारणात् पिता दशरथ: मृत: इति आकर्ण्य तस्य अनुजेन सह यथाविधि संस्कारादि चकार । तदा भरतः अमात्यैः राज्याय चोद्यमानः अपि स: न ऐच्छत् । स: रामम् आनेतुं नगरस्य जनै: सह वनाय एव ययौ । तत्र भरत: चित्रकूटस्थं चीरजटाधरम् रामं राज्यं रक्षितुं प्रार्थितवान् । परन्तु राम: "अहं चतुर्दश समा नीत्वा पुनः तत्र ऐष्यामि " इति उक्त्वा स्वस्य पादुके दत्वा तं रामः प्रत्ययापयत् ।

अत: दीनमानसः भरतः तस्मात् रामस्य पादुके गृहीत्वा नन्दिग्रामे स्थितः ताभ्यां वसुन्धरां ररक्ष च । पश्चात् राघवः तु तस्मात् गिरेः गतवान् । तत्र अत्रि: मुनिं

वन्दनं कृतवान् । तदा मुनेः पत्नी तु सीतां स्वैः भूषणैः अभूषयत् । पश्चात् राघवः मुनेः आश्रमे निशाम् एकाम् उषित्वा तु सीतालक्ष्मणसंयुतः श्रीरामः दण्डकारण्यं विवेश

॥ इति श्रीरामोदन्ते अयोध्याकाण्डः संक्षेपः समाप्तः ॥

॥ श्रीरामोदन्तः ॥

॥ अथ आरण्यकाण्डः ॥

मूल श्लोक:

व्रजन्वनेन काकुत्स्थो विराधं विधिचोदितम् ।
सदारानुजमात्मानं हरन्तमवधीत्तदा ॥१॥

पदविभाग:

व्रजन् वनेन काकुत्स्थः विराधं विधिचोदितम् सदारानुजम् आत्मानं हरन्तम् अवधीत् तदा

अन्वय:

काकुत्स्थः वनेन व्रजन् विधिचोदितं विराधं सदारानुजम् आत्मानं हरन्तं तदा अवधीत् ।

तात्पर्यम्

विराध: नाम राक्षस: वने व्रजत: रामलक्ष्मणौ च सीता च हतवान् । तदा राम: विराधम् अवधीत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

काकुत्स्थ: + विराधं - विसर्गउकार:

♦ समास:

विधिना चोदित: - विधिचोदित: - तृतीयातत्पुरुष: तम्
दाराश्च अनुजश्च - दारानुजा: - इतरेतरद्वन्द्वसमास:
दारानुजै: सह वर्तते इति सदारानुज: - सहपूर्वपदकर्मधारयसमास: - तम्

अवधीत् - हन् धातु: लुङ् लकार: प्रथमपुरुष: अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषु:
दारा: - नित्य पुल्लिङ्ग: बहु वचनम् = भार्या

मूल श्लोक:

शरभङ्गाश्रमं प्राप्य स्वर्गतिं तस्य वीक्ष्य सः ।
प्रतिजज्ञे राक्षसानां वधं मुनिभिरर्थितः ॥२॥

पदविभाग:
शरभङ्गाश्रमं प्राप्य स्वर्गतिं तस्य वीक्ष्य सः प्रतिजज्ञे राक्षसानां वधं मुनिभिः अर्थितः

अन्वय:

सः शरभङ्गाश्रमं प्राप्य तस्य स्वर्गतिं वीक्ष्य मुनिभिः अर्थितः राक्षसानां वधं प्रतिजज्ञे ।

तात्पर्यम्

पश्चात् राम: शरभङ्गाश्रमं गतवान् । तत्र स: मुनिं नमस्कृतवान् । स: "राम! भवत: दर्शनेन अहं भाग्यं प्राप्तवान् । भवान् अत्रत: सुतीक्षणमुने: आश्रमं गच्छ! स: मुनि: तुभ्यं मार्गं दर्शयति" इत्युक्त्वा हामाग्नौ स्वस्य शरीरं त्यक्तवान् । अत: अनेक ऋषय: आागत्य राक्षसाणां पीडनम् अवदन् । अत: राम: "राक्षसान् वधं करिष्यामि" इति प्रतिज्ञां दत्तवान् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
मुनिभि: + अर्थित: - विसर्गरेफ:
♦ कृदन्ता:
प्राप्य - प्र + आप् + ल्यप् प्रत्यय:
वीक्ष्य - वि + ईक्ष् +ल्यप् प्रत्यय:

प्रतिजज्ञे - प्रति + जज्ञे जनँ धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे
स्वर्गतिं - स्वर्गगमनम्

मूल श्लोक:

तस्माद्गत्वा सुतीक्ष्णं च प्रणम्यानेन पूजितः ।
अगस्त्यस्याश्रमं प्राप्य तं ननाम रघूत्तमः ॥३॥

पदविभाग:

तस्मात् गत्वा सुतीक्ष्णं च प्रणम्य अनेन पूजितः । अगस्त्यस्य आश्रमं प्राप्य तं ननाम रघूत्तमः

अन्वय:

तस्मात् सुतीक्ष्णं गत्वा, प्रणम्य च अनेन पूजितः रघूत्तमः अगस्त्यस्य आश्रमं प्राप्य तं ननाम ।

तात्पर्यम्

तस्मात् राम: सुतीक्ष्णस्य आश्रमं गत्वा तं नमस्कृतवान् । एवम् अनेक मुनीन् नमस्कृत्य रघूत्तमः अगस्त्यस्य आश्रमं प्राप्य तं ननाम ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

तस्मात् + गत्वा - जश्त्वसन्धि:

सुतीक्ष्णं + च - अनुस्वारसन्धि:

प्रणम्य + अनेन - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦ समास:

रघूणाम् उत्तम: - रघूत्तम: - षष्ठीतत्पुरुष:

♦ कृदन्ता:

प्रणम्य - प्र + नम् + ल्यप् प्रत्यय:

प्राप्य - प्र + आप् + ल्यप् प्रत्यय:

ननाम - नम् धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ननाम नेमतु: नेमु:

मूल श्लोक:

रामाय वैष्णवं चापमैन्द्रं तूणीयुगं तथा ।
ब्राह्मं चास्त्रं च खड्गं च प्रददौ कुम्भसम्भवः ॥४॥

पदविभाग:
रामाय वैष्णवं चापम् ऐन्द्रं तूणीयुगं तथा ब्राह्मं च अस्त्रं च खड्गं च प्रददौ कुम्भसम्भवः

अन्वय:
कुम्भसम्भवः रामाय वैष्णवं चापम् ऐन्द्रं तूणीयुगं तथा ब्राह्मं च अस्त्रं च खड्गं च प्रददौ ।

तात्पर्यम्
राम: अगस्त्याश्रमं गत्वा तं नमस्कृतान् । अत: कुम्भसम्भवः (अगस्त्य:) रामाय वैष्णवं चापम् ऐन्द्रं तूणीयुगं तथा ब्राह्मं अस्त्रं च खड्गं च प्रददौ ।

व्याकरणम्
♦ सन्धि:
च + अस्त्रम् - सवर्णदीर्घसन्धि:
♦ समास:
कुम्भात् सम्भव: यस्य स: -कुम्भसम्भवः - व्यधिकरणबहुव्रीहिसमास:
तूण्यो: युंगम् – तूणीयुंगम् - षष्ठीतत्पुरुष:
♦ तद्धितान्ता:
विष्णो: इदम् - वैष्णवम् इन्द्रस्य इदम् - ऐन्द्रम्
ब्रह्मण: इदम् - ब्राह्मम्
प्रददौ - प्र + ददौ
ददौ - दा धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ददौ ददतु: ददु:

मूल श्लोकः

ततः स गच्छन्काकुत्स्थः समागम्य जटायुषम् ।
वैदेह्याः पालनायैनं श्रद्दधे पितृवल्लभम् ॥५॥

पदविभागः

ततः स गच्छन् काकुत्स्थः समागम्य जटायुषम् वैदेह्याः पालनाय एनं श्रद्दधे पितृवल्लभम्

अन्वयः

ततः सः काकुत्स्थः गच्छन् जटायुषम् समागम्य वैदेह्याः पालनाय एनं पितृवल्लभं श्रद्दधे ।

तात्पर्यम्

पश्चात् काकुत्स्थः रामः गच्छन् जटायुषम् समागम्य वैदेह्याः पालनाय एनं पितृवल्लभं श्रद्दधे ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

सः + गच्छन् - विसर्गलोपः पालनाय + एनं - वृद्धिसन्धिः

♦ समासः

पितुः वल्लभः - पितृवल्लभः - षष्ठीतत्पुरुषः तम् पितृवल्लभम्

♦ कृदन्ताः

समागत्य - सम् + आ + गम् + ल्यप् प्रत्ययः

♦ तद्धितान्ताः

विदेहस्य इयम् - वैदेही

श्रद्दधे - श्रत् + दधे दधे - धा धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः दधे दधाते दधिरे

मूल श्लोकः

ततः पञ्चवटीं प्राप्य तत्र लक्ष्मणनिर्मिताम् ।
पर्णशालामध्युवास सीतया सहितः सुखम् ॥६॥

पदविभागः

ततः पञ्चवटीं प्राप्य तत्र लक्ष्मणनिर्मिताम् पर्णशालाम् अध्युवास सीतया सहितः सुखम्

अन्वयः

ततः पञ्चवटीं प्राप्य तत्र लक्ष्मणनिर्मितां पर्णशालाम् सीतया सहितः सुखम् अध्युवास ।

तात्पर्यम्

ततः रामः पञ्चवटीं प्राप्तवान् । तत्र लक्ष्मणः पर्णशालाम् निर्माणं कृतवान् । तत्र रामः सीतया सहितः सुखम् अध्युवास ।

व्याकरणम्

♦ समासः

पञ्चवटी - पञ्चानां वटानाम् समाहारः - द्विगुसमासः

लक्ष्मणनिर्मितां - लक्ष्मणेन निर्मिताम् - तृतीयातत्पुरुषः

♦ कृदन्ताः

प्राप्य - प्र + आप् + ल्यप् प्रत्ययः

अध्युवास अधि + ववास

ववास - वस् धातुः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः ववास ववसतुः ववसुः

मूल श्लोक:

तत्राभ्येत्यैकदा रामं वव्रे शूर्पणखाऽभिका ।
तन्निरस्ता लक्ष्मणं च वव्रे सोऽपि निराकरोत् ॥७॥

पदविभाग:

तत्र अभ्येत्य एकदा रामं वव्रे शूर्पणखा अभिका । तन्निरस्ता लक्ष्मणं च वव्रे सः अपि निराकरोत् ॥७॥

अन्वय:

तत्र एकदा रामं अभ्येत्य शूर्पणखा अभिका वव्रे । तन्निरस्ता लक्ष्मणं च वव्रे । सः अपि निराकरोत् ।

तात्पर्यम्

वने एकदा रामं अभ्येत्य शूर्पणखा अभिका वव्रे । परन्तु रामः निराकरोत् । अतः सा लक्ष्मणं च वव्रे । सः अपि निराकरोत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

तत्र + अभ्येत्य - सवर्णदीर्घसन्धि:

अभ्येत्य + एकदा - वृद्धिसन्धि:

सः + अपि - विसर्गउकार:

♦ समास:

शूर्पा: इव नखा: यस्या: सा - शूर्पणखा - समानाधिकरणबहु व्रीहिसमासः

♦ कृदन्ता:

अभ्येत्य - अभि + इण् + ल्यप् प्रत्यय:

अभिका - कामी

मूल श्लोक:

राममेव ततो वव्रे कामार्ता कामसन्निभम् ।
पुनश्च धिक्कृता तेन सीतामभ्यद्रवद्रुषा ॥८॥

पदविभाग:

रामम् एव ततः वव्रे कामार्ता कामसन्निभम् । पुनः च धिक्कृता तेन सीताम् अभ्यद्रवद् रुषा ॥

अन्वय:

ततः कामार्ता कामसन्निभं रामम् एव वव्रे । पुनः च धिक्कृता तेन रुषा सीताम् अभ्यद्रवत् ।

तात्पर्यम्

ततः कामार्ता शूर्पणका कामसन्निभं रामम् एव वव्रे । पुनः च धिक्कृता तेन रुषा शूर्पणका सीताम् अभ्यद्रवत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
तत: + वव्रे - विसर्गउकार:
पुन: + च - विसरंगसकार:
♦ समास:
कामम् आर्ता - कामार्ता - द्वितीयातत्पुरुष:

अभ्यद्रवत् - अभि + अद्रवत्
अद्रवत् - द्रु धातु: लङ्लकार: प्रथमपुरुष: अद्रवत् अद्रवताम् अद्रवन्

मूल श्लोकः

लक्ष्मणेन तदा रोषात्कृत्तश्रवणनासिका ।
सा तु गत्वा जनस्थानं खरायैतन्न्यवेदयत् ॥९॥

पदविभागः

लक्ष्मणेन तदा रोषात् कृत्तश्रवणनासिका । सा तु गत्वा जनस्थानं खराय एतत् न्यवेदयत् ।

अन्वयः

तदा रोषात् लक्ष्मणेन कृत्तश्रवणनासिका सा तु जनस्थानं गत्वा खराय एतत् न्यवेदयत् ।

तात्पर्यम्

तदा रोषात् लक्ष्मणः तस्याः श्रवणनासिकां छिन्नवान् । पश्चात् सा तु जनस्थानं गत्वा तस्याः सहोदराय खराय एतत् न्यवेदयत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

खराय + एतत् - वृद्धिसन्धिः

एतत् + न्यवेदयत् - अनुनासिकासन्धिः

♦ समासः

श्रवणे च नासिका च एतेषां समाहारः -श्रवणनासिकम् समाहाद्वन्द्वसमासः

कृत्तं श्रवणनासिकं यस्याः सा - कृत्तश्रवणनासिका - समानाधिकरणबहु व्रीहिसमासः

♦ कृदन्ताः

गत्वा - गम् + क्त प्रत्ययः

जनस्थानम् - राक्षसानां वासभूतः

मूल श्लोक:

तदाकर्ण्य खरः क्रुद्धो राघवं हन्तुमाययौ ।
दूषणत्रिशिरोमुख्यैर्यातुधानैः समन्वितः ॥१०॥

पदविभाग:

तत् आकर्ण्य खरः क्रुद्धः राघवं हन्तुम् आययौ दूषणत्रिशिरोमुख्यैः यातुधानैः समन्वितः

अन्वय:

तत् आकर्ण्य क्रुद्धः खरः दूषण त्रिशिरो मुख्यैः यातुधानैः समन्वितः राघवं हन्तुम् आययौ ।

तात्पर्यम्

पश्चात् तत् आकर्ण्य खर: क्रुद्धः अभवत् । अत: स: दूषणत्रिशिरोमुख्यैः यातुधानैः समन्वितः राघवं हन्तुम् आययौ ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

तत् + आकर्ण्य - जश्त्वसन्धि:
क्रुद्धः + राघवं - विसर्गउकार:

♦ कृदन्ता:

आकर्ण्य - आ+ कर्ण् + ल्यप् प्रत्यय:
हन्तुम् - हन् + तुमुन्प्रत्यय:

आययौ - आ + ययौ   ययौ - या धातु: लिट्लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतु: ययु:

दूषण: - खरस्य सहोदर: सेनापति: च   त्रिशिरा: - खरस्य मन्त्री
यातुधान: - राक्षस:

मूल श्लोक:

तत्क्षणं लक्ष्मणे सीतां निधाय रघुनन्दनः ।
खरं सहानुगं सङ्ख्ये जघान लघुविक्रमः ॥११॥

पदविभाग:

तत्क्षणं लक्ष्मणे सीतां निधाय रघुनन्दनः खरं सहानुगं सङ्ख्ये जघान लघुविक्रमः

अन्वय:

लघुविक्रमः रघुनन्दनः तत्क्षणं लक्ष्मणे सीतां निधाय खरं सहानुगं सङ्ख्ये जघान ।

तात्पर्यम्

पश्चात् लघुविक्रमः रघुनन्दनः श्रीराम: तत्क्षणं लक्ष्मणे सीतां निधाय दूषणं त्रिशिरां खरं च सङ्ख्ये जघान ।

व्याकरणम्

♦ समास:
अनुगच्छन्ति इति अनुगा:
अनुगै: सह वर्तते इति सहानुग: सहपूर्वपदकर्मधारयसमास: तम्
लघु: विक्रम: यस्य स: लघुविक्रम: - समानाधिकरणबहुव्रीहि: समास:
♦ कृदन्ता:
निधाय - नि+धा + ल्यप् प्रत्यय:

जघान हन् धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: जघाम जघ्नतु: जघ्नु:

मूल श्लोक:

ततः शूर्पणखा गत्वा लङ्कां शोकसमन्विता ।
न्यवेदयद्रावणाय वृत्तान्तं सर्वमादितः ॥१२॥

पदविभाग:

ततः शूर्पणखा गत्वा लङ्कां शोकसमन्विता न्यवेदयत् रावणाय वृत्तान्तं सर्वम् आदितः

अन्वय:

ततः शोकसमन्विता शूर्पणखा लङ्कां गत्वा वृत्तान्तं सर्वम् आदितः रावणाय न्यवेदयत् ।

तात्पर्यम्

राम: खरं दूषणं च हतवान् । ततः शोकसमन्विता शूर्पणखा लङ्कां गतवती । तत्र रावणाय वृत्तान्तं सर्वम् आदितः न्यवेदयत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

न्यवेदयत् + रावणाय - जश्त्वसन्धि:

♦ समास:

शोकेन समन्विता - शोकसमन्विता - तृतीयातत्पुरुष:

♦ कृदन्ता:

गत्वा - गम् धातु: + क्त्वा प्रत्यय:

मूल श्लोक:

तच्छ्रुत्वा रावणः सीतां हर्तुं कृतमतिस्तदा ।
मारीचस्याश्रमं प्राप्य साहाय्ये तमचोदयत् ॥१३॥

पदविभाग:

तत् श्रुत्वा रावणः सीतां हर्तुं कृतमतिः तदा मारीचस्य आश्रमं प्राप्य साहाय्ये तम् अचोदयत्

अन्वय:

तत् श्रुत्वा तदा रावणः सीतां हर्तुं कृतमतिः मारीचस्य आश्रमं प्राप्य साहाय्ये तम् अचोदयत् ।

तात्पर्यम्

तत् श्रुत्वा तदा रावणः सीतां हर्तुं चिन्तितवान् । अत: स: मारीचस्य आश्रमं प्राप्य साहाय्ये तम् अचोदयत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

तत् + श्रुत्वा - श्चुत्वसन्धि: छत्वसन्धि:

कृतमतिः +तदा - विसर्गसकार:

मारीचस्य + आश्रमम् - सवर्णदीर्घसन्धि:

♦ समास:

कृता मति: येन स: - कृतमति: - समानाधिकरणबहुव्रीहिसमास:

♦ कृदन्ता:

श्रुत्वा - श्रु + क्त्वा प्रत्यय:

हर्तुम् - हृ + तुमुन् प्रत्यय:

प्राप्य - प्रा + आप् + ल्यप् प्रत्यय:

मूल श्लोक:

सोऽपि स्वर्णमृगो भूत्वा सीतायाः प्रमुखेऽचरत् ।
सा तु तं मृगमाहर्तुं भर्तारं समयाचत ॥१४॥

पदविभाग:

सः अपि स्वर्णमृगः भूत्वा सीतायाः प्रमुखे अचरत् सा तु तं मृगम् आहर्तुं भर्तारं समयाचत

अन्वय:

सः अपि स्वर्णमृगः भूत्वा सीतायाः प्रमुखे अचरत् । सा तु तं मृगम् आहर्तुं भर्तारं समयाचत ।

तात्पर्यम्

सीतां हर्तुं रावणः मारीचस्य सहाय्यम् अचोदयत् । पश्चात् मारीचः अपि स्वर्णमृगः भूत्वा सीतायाः प्रमुखे अचरत् । सीता तं मृगम् आहर्तुं भर्तारं श्रीरामं समयाचत ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

सः + अपि - विसर्गउकारः पूर्वरूपसन्धिः

स्वर्णमृगः + भूत्वा -विसर्गउकारः

प्रमुखे + अचरत् -पूर्वरूपसन्धिः

♦ कृदन्ताः

भूत्वा - भू + क्त्वा प्रत्ययः

आहर्तुम् - आ + हृ +तुमुन्प्रत्ययः

मूल श्लोकः

नियुज्य लक्ष्मणं सीतां रक्षितुं रघुनन्दनः ।
अन्वगच्छन्मृगं तूर्णं द्रवन्तं काननान्तरे ॥१५॥

पदविभागः

नियुज्य लक्ष्मणं सीतां रक्षितुं रघुनन्दनः अन्वगच्छत् मृगं तूर्णं द्रवन्तं काननान्तरे

अन्वयः
रघुनन्दनः लक्ष्मणं सीतां रक्षितुं नियुज्य, तूर्णं द्रवन्तं मृगं काननान्तरे अन्वगच्छत् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् रामः लक्ष्मणं सीतां रक्षितुं नियुज्य, तूर्णं धावन्तम् मृगं वनान्तरे अन्वगच्छत् ।

व्याकरणम्
♦ समासः
काननस्य अन्तरम् - काननान्तरम् - षष्ठीतत्पुरुषः तस्मिन्

♦ कृदन्ताः
नियुज्य - नि + युज् + ल्यप् प्रत्ययः
रक्षितुम् - रक्ष् + तुमुन् प्रत्ययः
अन्वगच्छत् - अनु + अगच्छत्

द्रवन्तं - द्रु धातोः शत्रन्तद्वितीया एकवचनम्
तूर्णं - शीघ्रम्

मूल श्लोकः

विव्याध च मृगं रामः स निजं रूपमास्थितः ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रुदन्प्राणान्समत्यजत् ॥१६॥

पदविभागः

विव्याध च मृगं रामः सः निजं रूपम् आस्थितः हा सीते लक्ष्मण इति एवं रुदन् प्राणान् समत्यजत्

अन्वयः

रामः च मृगं विव्याध । सः निजं रूपम् आस्थितः । हा सीते लक्ष्मण इति एवं रुदन् प्राणान् समत्यजत् ।

तात्पर्यम्

रामः च मृगं विव्याध । सः (मारीचः) निजं रूपम् आस्थितः । "हा सीते लक्ष्मण" इति एवं उच्चैः रुदन् मारीचः प्राणान् समत्यजत् ।

व्याकरणम्
♦ सन्धिः
लक्ष्मण + इति - गुणसन्धि
इति + एवं - यण्सन्धिः

विव्याध - व्यध् धातोः लिट लकारः प्रथमपुरुषः विव्याध विव्यधतुः विव्यधुः
समत्यजत् - सम् + अत्यजत्
अत्यजत् - त्यज् धातोः लङ्लकारः प्रथमपुरुषः अत्यजत् अत्यजताम् अत्यजन्

मूल श्लोक:

एतदाकर्ण्य वैदेह्या लक्ष्मणश्चोदितो भृशम् ।
तद्रक्षां देवताः प्रार्थ्य प्रययौ राघवान्तिकम् ॥१७॥

पदविभाग:

एतत् आकर्ण्य वैदेह्या: लक्ष्मणः चोदितः भृशम् तद् रक्षां देवताः प्रार्थ्य प्रययौ राघवान्तिकम्

अन्वय:

एतत् आकर्ण्य भृशं चोदितः लक्ष्मणः देवताः वैदेह्या: तद्रक्षां प्रार्थ्य राघवान्तिकं प्रययौ ।

तात्पर्यम्

मारीचस्य वचनम् श्रुत्वा भृशं चोदितः लक्ष्मणः देवता: वैदेह्या: तद्रक्षां प्रार्थ्य श्रीरामस्य समीपे प्रययौ ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

एतत् + आकर्ण्य - जश्त्वसन्धि:

वैदेह्या: + भृशम् - विसर्गलोप:

लक्ष्मण: + चोदित: - विसर्गसकार:

चोदित: + भृशम् - विसर्गउकार:

♦समास:

राघवस्य अन्तिकं - राघवान्तिकम् - षष्ठीतत्पुरुष:

तस्या: रक्षाम् - तद्रक्षाम् - षष्ठीतत्पुरुष:

♦कृदन्ता:

आकर्ण्य - आ + कर्ण् + ल्यप् प्रत्यय:

प्राथ्र्य - प्रा + अर्थ् + ल्यप् प्रत्यय:

प्रययौ - प्र + या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतु: ययु:

अन्तिकम् - समीपे

मूल श्लोक:

तदन्तरं समासाद्य रावणो यतिरूपधृत् ।
सीतां गृहीत्वा प्रययौ गगनेन मुदाऽन्वितः ॥१८॥

पदविभाग:

तदन्तरं समासाद्य रावणः यतिरूपधृत् सीतां गृहीत्वा प्रययौ गगनेन मुदान्वितः

अन्वय:

तदन्तरं रावणः यतिरूपधृत् समासाद्य, मुदान्वितः सीतां गृहीत्वा गगनेन प्रययौ ।

तात्पर्यम्

लक्ष्मण: रामस्य समीपे गतवान् । तदन्तरं रावणः यतिरूपं धृत्वा समासाद्य, मुदान्वितः सीतां गृहीत्वा गगनेन प्रययौ ।

व्याकरणम्

रावणः + यतिरूपधृत् - विसर्ग उकार:

♦ कृदन्ता:

गृहीत्वा - ग्रह् + क्त्वा प्रत्यय:
समासाद्य - सम् + आ + सद् + ल्यप् प्रत्यय:

गगनम् - आकाशम्

मूल श्लोक:

ततो जटायुरालोक्य नीयमानां तु जानकीम् ।
प्राहरद्रावणं प्राप्य तुण्डपक्षनखैर्भृशम् ॥१९॥

पदविभाग:

ततः जटायुः आलोक्य नीयमानां तु जानकीम् प्राहरद् रावणं प्राप्य तुण्डपक्षनखैः भृशम्

अन्वय:

ततः जटायुः जानकीं नीयमानां तु आलोक्य, रावणं प्राप्य, तुण्डपक्षनखैः भृशं प्राहरत् ।

तात्पर्यम्

रावण: सीतां गृहीत्वा गतवान् । ततः जटायुः जानकीं नीयमानां तु आलोक्य रावणस्य समीपे गतवान् । तुण्डपक्षनखैः भृशं प्राहरत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

ततः +जटायुः - विसर्गउकार:
जटायुः + आलोक्य - विसर्गरेफ:
प्राहरत् + रावणम् - जश्त्वसन्धि:
तुण्डपक्षनखैः + भृशम् - विसर्गरेफ:

♦ कृदन्ता:

आलोक्य - आ + लोक् + ल्यप् प्रत्यय:
प्राप्य - प्रा + आप् + ल्यप् प्रत्यय:

♦तद्धितान्ता:

जनकस्य अपत्यं स्त्री जानकी

प्राहरत् - प्र + अहरत्

अहरत् - हृ धातु: लङ् लकार: प्रथमपुरुष: अहरत् अहरताम् अहरन्

मूल श्लोक:

छित्त्वैनं चन्द्रहासेन पातयित्वा च भूतले ।
गृहीत्वा रावणः सीतां प्राविशन्निजमन्दिरम् ॥२०॥

पदविभाग:

छित्त्वा एनं चन्द्रहासेन पातयित्वा च भूतले गृहीत्वा रावणः सीतां प्राविशत् निजमन्दिरम्

अन्वय:

एनं चन्द्रहासेन छित्त्वा, भूतले च पातयित्वा, रावणः सीतां गृहीत्वा, निजमन्दिरं प्राविशत् ।

तात्पर्यम्

एनं तस्य खड्गेन (चन्द्रहासेन) जटायुं छित्त्वा, भूतले च पातयित्वा, रावणः सीतां गृहीत्वा, स्वगृहं प्राविशत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

छित्त्वा + एनं - वृद्धिसन्धि:

प्राविशत् + निजमन्दिरम् - अनुनासिकासन्धि:

♦ कृदन्ता:

छित्त्वा - छिद् + क्त्वा प्रत्यय:

पातयित्वा - पत् + णिच् + क्त्वा प्रत्यय:

गृहीत्वा - ग्रह् + क्त्वा प्रत्यय:

चन्द्रहास - रावणस्य खड्ग:

मूल श्लोक:

अशोकवनिकामध्ये संस्थाप्य जनकात्मजाम् ।
रावणो रक्षितुं चैनां नियुयोज निशाचरीः ॥२१॥

पदविभाग:
अशोकवनिका मध्ये संस्थाप्य जनकात्मजाम् रावणः रक्षितुं च एनां नियुयोज निशाचरीः

अन्वय:

रावणः जनकात्मजाम् अशोकवनिकामध्ये संस्थाप्य एनां रक्षितुं च निशाचरीः नियुयोज ।

तात्पर्यम्

रावणः सीताम् अशोकवनिकामध्ये संस्थाप्य एनां रक्षितुं च निशाचरीः नियुयोज ।

व्याकरणम्
♦ सन्धि:
रावण: + रक्षितुं - विसर्गउकार:
च + एनां - वृद्धिसन्धि:
♦ कृदन्ता:
संस्थाप्य - सम् + स्था + ल्यप् प्रत्यय:
रक्षितुम् - रक्ष् + तुमुन्प्रत्यय:

नियुयोज - नि + युज् + लिट् लकार: प्रपु एक

मूल श्लोक:

हत्वा रामस्तु मारीचमागच्छन्ननुजेरिताम् ।
वार्तामाकर्ण्य दुःखार्तः पर्णशालामुपागमत् ॥२२॥

पदविभाग:

हत्वा रामः तु मारीचम् आगच्छन् अनुजेरिताम् वार्ताम् आकर्ण्य दुःखार्तः पर्णशालाम् उपागमत्

अन्वय:

रामः तु मारीचं हत्वा आगच्छन् अनुजेरितां वार्ताम् आकर्ण्य, दुःखार्तः पर्णशालाम् उपागमत् ।

तात्पर्यम्

रावण: सीतां अपहृत्य लङ्गां गतवान् । रामः तु मारीचं हत्वा आगच्छन् अनुजेरितां वार्ताम् आकर्ण्य दुःखार्त: पर्णशालाम् उपागमत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

रामः + तु - विसर्गसकार:

आगच्छन् + अनुजेरिताम् - ङमुडागमसन्धि:

♦ समास:

अनुजेन ईरिता - अनुजेरिता ताम् - तृतीयातत्पुरुष:

♦ कृदन्ता:

हत्वा - हन्+ क्त्वा प्रत्यय:

उपागमत् - उप + आ + अगमत्

ईरिता - ईर् + क्त प्रत्यय: (स्त्री)

मूल श्लोक:

अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं विचिन्वानो वनान्तरे ।
सहानुजो गृध्रराजं छिन्नपक्षं ददर्श सः ॥२३॥

पदविभाग:

अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं विचिन्वानः वनान्तरे सहानुजः गृध्रराजं छिन्नपक्षं ददर्श सः

अन्वय:

तत्र वैदेहीं अदृष्ट्वा वनान्तरे सहानुजः विचिन्वानः सः छिन्नपक्षं गृध्रराजं ददर्श ।

तात्पर्यम्

पश्चात् तत्र वैदेहीं अदृष्ट्वा वनान्तरे लक्ष्मणेन सह राम: विचिन्वानः छिन्नपक्षं गृध्रराजं ददर्श ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

विचिन्वानः + वनान्तरे - विसर्गउकार:

सहानुजः + गृध्रराजं - विसर्गउकार:

♦ समास:

गृध्राणां राजा - गृध्रराज: - षष्ठीतत्पुरुष: - तम्

अनुजेन सह वर्तते इति सहानुज: - सहपूर्वपदकर्मधारयसमास:

छिन्नौ पक्षौ यस्य स: - छिन्नपक्ष: समानाधिकरणबहुव्रीहिसमास: - तम्

♦कृदन्ता:

अदृष्ट्वा - अ + दृश् + क्त्वा प्रत्यय:

ददर्श - दृश् धातो: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ददर्श ददृशतु: ददृशु:

मूल श्लोक:

तेनोक्तां जानकीवार्तां श्रुत्वा पश्चान्मृतं च तम् ।
दग्ध्वा सहानुजो रामश्चक्रे तस्योदकक्रियाम् ॥२४॥

पदविभाग:

तेन उक्तां जानकीवार्तां श्रुत्वा पश्चात् मृतं च तम् दग्ध्वा सहानुजः रामः चक्रे तस्य उदकक्रियाम्

अन्वय:

तेन उक्तां जानकी वार्तां श्रुत्वा, पश्चात् तं मृतं च दग्ध्वा, सहानुजः रामः तस्य उदकक्रियां चक्रे ।

तात्पर्यम्

छिन्नपक्षेन उक्तां जानकी वार्तां आकर्ण्य पश्चात् तं मृतं च दग्ध्वा, सहानुजः रामः तस्य उदकक्रियां चक्रे ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

तेन + उक्तां - गुणसन्धि: पश्चात् + मृतं - अनुनासिकासन्धि:
सहानुजः + रामः – विसर्गउकार तस्य + उदकक्रियाम् - गुणसन्धि:

♦समास:

अनुजेन सह वर्तते इति सहानुज: - सहपूर्वपदकर्मधारयसमास:

♦ कृदन्ता:

श्रुत्वा - श्रु + क्त्वा प्रत्यय:
दग्ध्वा - दह् + क्त्वा प्रत्यय:

चक्रे - कृ अत्मनेपदि लिट् लकार: प्रथमपुरुष: चक्रे चक्राते चक्रिरे

मूल श्लोकः

आत्मनोऽभिभवं पश्चात्कुर्वतीं पथि लक्ष्मणः ।
अयोमुखीं चकाराशु कृत्तश्रवणनासिकाम् ॥२५॥

पदविभागः

अभिभवं पश्चात् कुर्वतीं पथि लक्ष्मणः अयोमुखीं चकार आशु कृत्तश्रवणनासिकाम्

अन्वयः

पश्चात् पथि लक्ष्मणः आत्मनः अभिभवं कुर्वतीं अयोमुखीं आशु कृत्तश्रवणनासिकां चकार ।

तात्पर्यम्

पश्चात् पथि लक्ष्मणः आत्मनः अभिभवं कुर्वतीं अयोमुखी नाम राक्षसीं आशु कृत्तश्रवणनासिकां चकार ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

आत्मनः + अभिभवम् - विसर्गउकारः पूर्वरूपसन्धिः च

चकार + आशु - सवर्णदीर्घसन्धिः

♦ समासः

अयः इव मुखम् यस्याः सा अयोमुखी - समानाधिकरणबहुव्रीहिसमासः

मूल श्लोकः

गृहीतौ तौ कबन्धेन भुजौ तस्य न्यकृन्तताम् ।
ततस्तु याचितौ तेन तद्देहं देहतुश्च तौ ॥२६॥

पदविभागः

गृहीतौ तौ कबन्धेन भुजौ तस्य न्यकृन्तताम् ततः तु याचितौ तेन तत् देहं देहतुः च तौ

अन्वयः

तौ कबन्धेन गृहीतौ, तस्य भुजौ न्यकृन्तताम् । ततः तु तेन याचितौ तौ तत् देहं च देहतुः ।

तात्पर्यम्

कबन्धः रामलक्ष्मणौ गृहीतवान् । तौ तस्य भुजौ न्यकृन्तताम् । ततः तु कबन्धेन याचितौ तौ तत् देहं च देहतुः ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

ततः + तु - विसर्गसकारः

तत् + देहम् - जश्त्वसन्धिः

न्यकृन्तताम् - नि + अकृन्तताम्

अकृन्तताम् - कृत् धातोः लङ् लकारः प्रथमपुरुषः द्विवचनम्

देहतुः - दह् धातोः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः ददाह देहतुः देहुः

मूल श्लोक:

स तु दिव्याकृतिर्भूत्वा रामं सीतोपलब्धये ।
सुग्रीवमृष्यमूकस्थं याहीत्युक्त्वा दिवं ययौ ॥२७॥

पदविभाग:

सः तु दिव्याकृतिः भूत्वा रामं सीता उपलब्धये सुग्रीवम् ऋष्यमूकस्थं याहि इति उक्त्वा दिवं ययौ

अन्वय:

स: तु दिव्याकृतिः भूत्वा रामं "सीता-उपलब्धये ऋष्यमूकस्थं सुग्रीवं याहि" इति उक्त्वा दिवं ययौ ।

तात्पर्यम्

पश्चात् स: तु दिव्याकृतिः भूत्वा रामं "सीता उपलब्धये ऋष्यमूकस्थं सुग्रीवं याहि" इति उक्त्वा दिवं ययौ ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

स: + तु - विसर्गलोप:

दिव्याकृतिः + भूत्वा - विसर्गरेफ:

सीता + उपलब्धये - गुणसन्धि:

याहि + इति - सवर्णदीर्घसन्धि:

इति + उक्त्वा - यण्सन्धि:

♦ समास:

सीताया: उपलब्धि: - षष्ठीतत्पुरुष: तस्यै

♦ कृदन्ता:

भूत्वा - भू + क्त्वा प्रत्यय:

उक्त्वा - वच् + क्त्वा प्रत्यय:

याहि - या धातो: लोट् मध्यमपुरुष: यातात्/याहि यातम् यात

ययौ - या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतु: ययु:

मूल श्लोक:

ततः प्रीतो रघुश्रेष्ठः शबर्याश्रममभ्ययात् ।
तयाऽभिपूजितः पश्चात्पम्पां प्राप सलक्ष्मणः ॥२८॥

पदविभाग:

ततः प्रीतः रघुश्रेष्ठः शबरी-आश्रमम् अभ्ययात् । तया अभिपूजितः पश्चात् पम्पां प्राप सलक्ष्मणः

अन्वय:

ततः रघुश्रेष्ठः प्रीतः शबरी-आश्रमम् अभ्ययात् । तया सलक्ष्मणः अभिपूजितः पश्चात् पम्पां प्राप ।

तात्पर्यम्

पश्चात् राम: प्रीतः शबरी आश्रमम् अभ्ययात् । तया सलक्ष्मणः अभिपूजितः पश्चात् पम्पां प्राप ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

प्रीतः + रघुश्रेष्ठः - विसर्गउकार:

♦ समास:

लक्ष्मणेन सह वर्तते इति सलक्ष्मण: - सहपूर्वपदकर्मधारयसमास:
शबर्या: आश्रमम् - शबर्याश्रमम् - षष्ठीतत्पुरुष:

अभ्ययात् - अभि + अयात्
अयात् - या धातो: लङ्लकार: प्रथमपुरुष: अयात् अयाताम् अयान् /अयु:
प्राप - प्र + आप् धातो: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: आप आपतु आपु:

॥ इति श्रीरामोदन्ते आरण्यकाण्डः समाप्तः ॥

॥ आरण्यकाण्डः संक्षेपः ॥

विराधः नाम राक्षसः वने व्रजतः रामलक्ष्मणौ च सीता च हतवान् । तदा रामः विराधम् अवधीत् । पश्चात् रामः शरभङ्गाश्रमं गतवान् । तत्र सः मुनिं नमस्कृतवान् । सः "राम! भवतः दर्शनेन अहं भाग्यं प्राप्तवान् । भवान् अत्रतः सुतीक्ष्णमुनेः आश्रमं गच्छ! सः मुनिः तुभ्यं मार्गं दर्शयति" इत्युक्त्वा होमाग्नौ स्वस्य शरीरं त्यक्तवान् । अतः अनेक ऋषयः आगत्य राक्षसाणां पीडनम् अवदन् । अतः रामः "राक्षसान् वधं करिष्यामि" इति प्रतिज्ञां दत्तवान् । तस्मात् रामः सुतीक्ष्णस्य आश्रमं गत्वा तं नमस्कृतवान् । एवम् अनेक मुनीन् नमस्कृत्य रघूत्तमः अगस्त्यस्य आश्रमं प्राप्य तं ननाम ।

अतः कुम्भसम्भवः (अगस्त्यः) रामाय वैष्णवं चापम् ऐन्द्रं तूणीयुगं तथा ब्राह्मं अस्त्रं च खड्गं च प्रददौ । पश्चात् काकुत्स्थः रामः गच्छन् जटायुषम् समागम्य वैदेहयाः पालनाय एनं पितृवल्लभं श्रद्धधे । ततः रामः पञ्चवटीं प्राप्तवान् । तत्र लक्ष्मणः पर्णशालाम् निर्माणं कृतवान् । तत्र रामः सीतया सहितः सुखम् अध्युवास । वने एकदा रामं अभ्येत्य शूर्पणखा अभिका वव्रे । परन्तु रामः निराकरोत् । अतः सा लक्ष्मणं च वव्रे । सः अपि निराकरोत् । ततः कामार्ता शूर्पणका कामसन्निभं रामम् एव वव्रे । पुनः च धिक्कृता तेन रुषा शूर्पणका सीताम् अभ्यद्रवत् । तदा रोषात् लक्ष्मणः तस्याः श्रवणनासिकां छिन्नवान् । पश्चात् सा तु जनस्थानं गत्वा तस्याः सहोदराय खराय एतत् न्यवेदयत् ।

पश्चात् तत् आकर्ण्य खरः क्रुद्धः अभवत् । अतः सः दूषणत्रिशिरोमुख्यैः यातुधानैः समन्वितः राघवं हन्तुम् आययौ । अतः लघुविक्रमः रघुनन्दनः श्रीरामः तत्क्षणं लक्ष्मणे सीतां निधाय दूषणं त्रिशिरं खरं च सङ्ख्ये जघान । रामः खरं दूषणं च हतवान् । ततः शोकसमन्विता शूर्पणखा लङ्कां गतवती । तत्र रावणाय वृत्तान्तं सर्वम् आदितः न्यवेदयत् । तत् श्रुत्वा तदा रावणः सीतां हर्तुं चिन्तितवान् । अतः सः मारीचस्य आश्रमं प्राप्य साहाय्ये तम् अचोदयत् ।

सीतां हर्तुं रावण: मारीचस्य सहाय्यम् अचोदयत् । पश्चात् मारीच: अपि स्वर्णमृगः भूत्वा सीतायाः प्रमुखे अचरत् । सीता तं मृगम् आहर्तुं भर्तारं श्रीरामं समयाचत । अत: राम: लक्ष्मणं सीतां रक्षितुं नियुज्य, तूर्णं धावन्तम् मृगं वनान्तरे अन्वगच्छत् । रामः च मृगं विव्याध । सः (मारीच:) निजं रूपम् आस्थितः । "हा सीते लक्ष्मण" इति एवं उच्चै: रुदन् मारीच: प्राणान् समत्यजत् ।

मारीचस्य वचनम् श्रुत्वा भृशं चोदितः लक्ष्मणः देवता: वैदेहया: तद्रक्षां प्रार्थ्य श्रीरामस्य समीपे प्रययौ । लक्ष्मण: रामस्य समीपे गतवान् । तदन्तरं रावणः यतिरूपं धृत्वा समासाद्य, मुदान्वितः सीतां गृहीत्वा गगनेन प्रययौ । रावण: सीतां गृहीत्वा गतवान् । ततः जटायुः जानकीं नीयमानां तु आलोक्य रावणस्य समीपे गतवान् । तुण्डपक्षनखैः भृशं प्राहरत् । एनं तस्य खड्गेन (चन्द्रहासेन) जटायुं छित्त्वा, भूतले च पातयित्वा, रावणः सीतां गृहीत्वा, स्वगृहं प्राविशत् । रावणः सीताम् अशोकवनिकामध्ये संस्थाप्य एनां रक्षितुं च निशाचरीः नियुयोज ।

रामः तु मारीचं हत्वा आगच्छन् अनुजेरितां वार्ताम् आकर्ण्य दुःखार्त: पर्णशालाम् उपागमत् । पश्चात् तत्र वैदेहीं अदृष्ट्वा वनान्तरे लक्ष्मणेन सह राम: विचिन्वानः छिन्नपक्षं गृध्रराजं ददर्श । छिन्नपक्षेन उक्तां जानकी वार्तां आकर्ण्य पश्चात् तं मृतं च दग्ध्वा, सहानुजः रामः तस्य उदकक्रियां चक्रे । पश्चात् पथि लक्ष्मणः आत्मनः अभिभवं कुर्वतीं अयोमुखी नाम राक्षसीं आशु कृत्तश्रवणनासिकां चकार । कबन्ध: रामलक्ष्मणौ गृहीतवान् । तौ तस्य भुजौ न्यकृन्तताम् । ततः तु कबन्धेन याचितौ तौ तत् देहं च देहतुः । पश्चात् स: तु दिव्याकृतिः भूत्वा रामं “सीता उपलब्धये ऋष्यमूकस्थं सुग्रीवं याहि” इति उक्त्वा दिवं ययौ । अत: राम: प्रीतः शबरी आश्रमम् अभ्ययात् । तया सलक्ष्मणः अभिपूजितः पश्चात् पम्पां प्राप ।

॥ इति श्रीरामोदन्ते आरण्यकाण्डः संक्षेप: समाप्तः ॥

॥ श्रीरामोदन्तः ॥

अथ किष्किन्धाकाण्डः

मूल श्लोक:

हनूमानथ सुग्रीवनिर्दिष्टो रामलक्ष्मणौ ।
प्राप्य श्रुत्वा तु वृत्तान्तं तेन तौ समयोजयत् ॥१॥

पदविभाग:
हनूमान् अथ सुग्रीवनिर्दिष्ट: रामलक्ष्मणौ प्राप्य श्रुत्वा तु वृत्तान्तं तेन तौ समयोजयत्

अन्वय:

अथ सुग्रीवनिर्दिष्टः हनूमान् रामलक्ष्मणौ प्राप्य तु वृत्तान्तं श्रुत्वा तेन तौ समयोजयत्
।

तात्पर्यम्

अथ सुग्रीवनिर्दिष्टः हनूमान् रामलक्ष्मणौ प्राप्तवान् । स: तु वृत्तान्तं श्रुत्वा तेन तौ समयोजयत् ।

व्याकरणम्
♦ सन्धि:
 सुग्रीवनिर्दिष्ट: + रामलक्ष्मणौ - विसर्गउकार:
♦ समास:
राम: च लक्ष्मण: च -रामलक्ष्मणौ इतरेतरद्वन्द्वसमास:
सुग्रिवेन निर्दिष्ट: सुग्रिवनिर्दिष्ट: - तृतीयातत्पुरुष:

प्राप्य - प्र + आप् + ल्यप् प्रत्यय:
श्रुत्वा - श्रु+ क्त्वा प्रत्यय:
समयोजयत् - सम् + अयोजयत्
अयोजयत् - युज् धातु लङ्लकार: प्रथमपुरुष: एकवचनम्
अयोजयत्/अयोजयत अयोजयताम् /अयोजयेताम् अयोजयन्/अयोजयन्त

मूल श्लोक:

ततो रामस्य वृत्तान्तं सुग्रीवाय निवेद्य सः ।
सख्यं च कारयामास तयोः पावकसन्निधौ ॥२॥

पदविभाग:

ततः रामस्य वृत्तान्तं सुग्रीवाय निवेद्य सः सख्यं च कारयामास तयोः पावकसन्निधौ

अन्वय:

ततः सः रामस्य वृत्तान्तं सुग्रीवाय निवेद्य, तयोः पावकसन्निधौ सख्यं च कारयामास ।

तात्पर्यम्

ततः हनुमान् रामस्य वृत्तान्तं सुग्रीवाय निवेद्य, तयोः पावकसन्निधौ सख्यं च कारयामास ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
ततः + रामस्य - विसर्गउकार:

♦ कृदन्त ा:
निवेद्य - नि + वेद् + ल्यप् प्रत्यय:

कारयामास - कृ धातु: + णिच् + लिट् लकार प्रपु एक

मूल श्लोक:

प्रतिजज्ञे तदा रामो हनिष्यामीति वालिनम् ।
दर्शयिष्यामि वैदेहीमित्यन्येन च संश्रुतम् ॥३॥

पदविभाग:

प्रतिजज्ञे तदा रामः हनिष्यामि इति वालिनम् दर्शयिष्यामि वैदेहीम् इति अन्येन च संश्रुतम्

अन्वय:

तदा रामः वालिनम् हनिष्यामि इति प्रतिजज्ञे । वैदेहीं दर्शयिष्यामि इति अन्येन च संश्रुतम् ।

तात्पर्यम्

तदा रामः वालिनम् हनिष्यामि इति प्रतिजज्ञे । शुग्रिव: वैदेहीं दर्शयिष्यामि इति प्रतिजज्ञे ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
राम: + हनिष्यामि - विसर्गउकार:
हनिष्यामि + इति - सवर्णदीर्घसन्धि:
इति + अन्येन - यण्सन्धि:
प्रतिजज्ञे - प्रति + जज्ञे

जनँ धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे

दर्शयिष्यामि - दृश् + णिच् + लृट् उपु एकवचनम्

मूल श्लोक:

सुग्रीवेणाथ रामाय भ्रातृवैरस्य कारणम् ।
निवेदितमशेषं च बलाधिक्यं च तस्य तत् ॥४॥

पदविभाग:

सुग्रीवेण अथ रामाय भ्रातृवैरस्य कारणम् निवेदितम् अशेषं च बलाधिक्यं च तस्य तत्

अन्वय:

अथ सुग्रीवेण रामाय भ्रातृवैरस्य कारणम्, अशेषं च तस्य तत् बलाधिक्यं च निवेदितम् ।

तात्पर्यम्

अथ सुग्रीव: रामाय स्वस्य भ्रातृवैरस्य कारणम् च तस्य तत् बलाधिक्यं च निवेदितवान् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
सुग्रीवेण+ अथ - सवर्णदीर्घसन्धि:

मूल श्लोकः

तत्क्षणं दुन्दुभेः कायं सुग्रीवेण प्रदर्शितम् ।
सुदूरं प्रेषयामास पादाङ्गुष्ठेन राघवः ॥५॥

पदविभागः

तत्क्षणं दुन्दुभेः कायं सुग्रीवेण प्रदर्शितम् सुदूरं प्रेषयामास पादाङ्गुष्ठेन राघवः

अन्वयः

तत्क्षणं सुग्रीवेण दुन्दुभेः कायं प्रदर्शितम् । राघवः पादाङ्गुष्ठेन सुदूरं प्रेषयामास ।

तात्पर्यम्

सुग्रीवः रामाय भ्रातृवैरस्य कारणम् उक्तवान् । तत्क्षणं सुग्रीवेण दुन्दुभेः कायं प्रदर्शितम् । रामः पादाङ्गुष्ठेन सुदूरं प्रेषयामास ।

व्याकरणम्

दुन्दुभि - मन्दोदर्याः सहोदरः

मूल श्लोक:

पुनश्च दर्शितांस्तेन सालान्सप्त रघूत्तमः ।
बाणेनैकेन चिच्छेद सार्धं तस्यानुशङ्कया ॥६॥

पदविभाग:

पुनः च दर्शितान् तेन सालान् सप्त रघूत्तमः बाणेन एकेन चिच्छेद सार्धं तस्य अनुशङ्कया

अन्वय:

पुनः च रघूत्तमः तेन दर्शितान् सप्त सालान् एकेन बाणेन, सार्धं तस्य अनुशङ्कया चिच्छेद ।

तात्पर्यम्

पुनः च रघूत्तमः तेन दर्शितान् सप्त सालान् एकेन बाणेन, सार्धं तस्य अनुशङ्कया चिच्छेद ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
पुनः + च - विसर्गसकार:
दर्शितान् + तेन - सत्वसन्धि:
बाणेन + एकेन - वृद्धिसन्धि:
तस्य + अनुशङ्कया - सवर्णदीर्घसन्धि:

साल: - वृक्षविशेष:

मूल श्लोकः

किष्किन्धां प्राप्य सुग्रीवस्ततो रामसमन्वितः ।
जगर्जातीव संहृष्टः कोपयन् वानराधिपम् ॥७॥

पदविभागः

किष्किन्धां प्राप्य सुग्रीवः ततः रामसमन्वितः जगर्ज अतीव संहृष्टः कोपयन् वानर-अधिपम्

अन्वयः

ततः सुग्रीवः रामसमन्वितः किष्किन्धां प्राप्य अतीव संहृष्टः वानराधिपम् कोपयन् जगर्ज ।

तात्पर्यम्

ततः सुग्रीवः रामसमन्वितः किष्किन्धां प्राप्तवान् । पश्चात् अतीव संहृष्टः वानराधिपम् कोपयन् जगर्ज ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

ततः + रामसमन्वितः - विसर्गउकारः

जगर्ज + अतीव - सवर्णदीर्घसन्धिः

♦ समासः

वानराणाम् अधिपः - वानराधिपः - षष्ठीतत्पुरुषः - तम्

♦ कृदन्ताः

प्राप्य - प्र + आप् + ल्यप् प्रत्ययः

संहृष्टः - सम् + हृष् + क्त प्रत्ययः

जगर्ज - गर्ज् धातोः लिट् लकारः प्रथमपुरुषः जगर्ज जगर्जतुः जगर्जुः

मूल श्लोक:

वाली निष्क्रम्य सुग्रीवं समरेऽपीडयद्भृशम् ।
सोऽपि सम्भग्नसर्वाङ्गः प्राद्रवद्राघवान्तिकम् ॥८॥

पदविभाग:

वाली निष्क्रम्य सुग्रीवं समरे अपीडयद् भृशम् सः अपि सम्भग्न-सर्वाङ्गः प्राद्रवत् राघवान्तिकम्

अन्वय:

वाली निष्क्रम्य, समरे सुग्रीवं भृशम् अपीडयत् । स अपि सम्भग्नसर्वाङ्गः राघवान्तिकम् प्राद्रवत् ।

तात्पर्यम्

वाली निष्क्रम्य युद्धे सुग्रीवं भृशम् अपीडयत् ।अत: स: अपि सम्भग्नसर्वाङ्गः राघवान्तिकम् प्राद्रवत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
समरे + अपीडयत् - पूर्वरूपसन्धि:
अपीडयत् + भृशम् - जश्त्वसन्धि:
सः + अपि - विसर्गउकार: पूर्वरुपसन्धि:
प्राद्रवत् + राघवान्तिकम् - जश्त्वसन्धि:
♦ कृदन्ता:
निष्क्रम्य -निस् +क्रम् + ल्यप् प्रत्यय:
प्राद्रवत् - प्र+ अद्रवत् - अद्रवत् - द्रु धातु; लङ् प्रपु एक अद्रवत् अद्रवताम् अद्रवन्

मूल श्लोक:

कृतचिह्नस्तु रामेण पुनरेव स वालिनम् ।
रणायाह्वयत क्षिप्रं तस्थौ रामस्तिरोहितः ॥९॥

पदविभाग:

कृतचिह्नः तु रामेण पुनः एव सः वालिनम् । रणाय आह्वयत क्षिप्रं तस्थौ रामः तिरोहितः

अन्वय:

पुनः एव रामेण कृतचिह्नः तु सः वालिनम् क्षिप्रं रणाय आह्वयत । रामः तिरोहितः तस्थौ ।

तात्पर्यम्

पुनः एव रामेण कृतचिह्नः तु सः वालिनम् क्षिप्रं रणाय आह्वयत । रामः तिरोहितः तस्थौ ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
कृतचिह्नः + तु - विसर्गसकार:
पुनः + एव - विसर्गरेफ:
सः + वालिनम् - विसर्गलोप:
रणाय + आह्वयत - सवर्णदीर्घसन्धि:
रामः + तिरोहितः - विसर्गसकार:

मूल श्लोक:

हेममाली ततो वाली तारयाऽभिहितं हितम् ।
निरस्य कुपितो भ्रात्रा रणं चक्रे सुदारुणम् ॥१०॥

पदविभाग:

हेममाली ततः वाली तारया अभिहितं हितम् निरस्य कुपितः भ्रात्रा रणं चक्रे सुदारुणम्

अन्वय:

ततः हेममाली वाली तारया अभिहितं हितं निरस्य, कुपितः भ्रात्रा सुदारुणं रणं चक्रे

तात्पर्यम्

ततः हेममाली वाली तारया अभिहितं हितं निरस्य कुपितः भ्रात्रा सुदारुणं रणं कृतवान् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
ततः + वाली - विसर्गउकार:
तारया + अभिहितं - सवर्णदीर्घसन्धि:
कुपितः + भ्रात्रा - विसर्गउकार:
हेममाला अस्य अस्तीति हेममाली

सुदारुणं - अतिभयङ्करम्
अभिहितम् - अवदत्

मूल श्लोक:

बाणेन वालिनं रामो विद्ध्वा भूमौ न्यपातयत् ।
सोऽपि राम इति ज्ञात्वा त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥११॥

पदविभाग:

बाणेन वालिनं रामः विद्ध्वा भूमौ न्यपातयत् सः अपि राम इति ज्ञात्वा त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ

अन्वय:

रामः वालिनं बाणेन विद्ध्वा भूमौ न्यपातयत् । सः अपि 'राम' इति ज्ञात्वा देहं त्यक्त्वा दिवं ययौ ।

तात्पर्यम्

रामः वालिनं बाणेन विद्ध्वा भूमौ न्यपातयत् । सः अपि 'राम' इति ज्ञात्वा देहं त्यक्त्वा स्वर्गं गतवान् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

रामः + विद्ध्वा - विसर्गउकार:

सः + अपि -विसर्गउकार:पूर्वरूपसन्धि:

♦ कृदन्ता:

त्यक्त्वा - त्यज् + क्त्वा प्रत्यय:

विद्ध्वा - व्यध् + क्त्वा प्रत्यय:

ज्ञात्वा - ज्ञा + क्त्वा प्रत्यय:

न्यपातयत् - नि + अपातयत्

अपातयत् - पत् + णिच् + लङ् लकार: प्रथमपुरुष: *अपातयत् अपातयताम् अपातयन्*

ययौ - या धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: ययौ ययतु: ययु:

मूल श्लोक:

पश्चात्तपन्तं सुग्रीवं समाश्वास्य रघूत्तमः ।
वानराणामधिपतिं चकाराश्रितवत्सलः ॥१२॥

पदविभाग:

पश्चात् तपन्तं सुग्रीवं समाश्वास्य रघु-उत्तमः वानराणाम् अधिपतिं चकार आश्रितवत्सलः

अन्वय:

पश्चात् रघूत्तमः आश्रितवत्सलः तपन्तं सुग्रीवं समाश्वास्य वानराणाम् अधिपतिं चकार ।

तात्पर्यम्

अत: रघूत्तमः आश्रितवत्सलः तपन्तं सुग्रीवं समाश्वास्य वानराणाम् अधिपतिं कृतवान् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
चकार + आश्रितवत्सलः - सवर्णदीर्घसन्धि:
♦ समास:
रघूणाम् उत्तम: - रघूत्तम: - षष्ठीतत्पुरुष:
♦ कृदन्ता:
समाश्वास्य - सम् + आ + श्वस् + ल्यप् प्रत्यय:
चकार - कृ परस्मैपदि धातु: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: चकार चक्रतु: चक्रु:

मूल श्लोक:

ततो माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणसंयुतः ।
उवास चतुरो मासान्सीताविरहदुःखितः ॥१३॥

पदविभाग:

ततः माल्यवतः पृष्ठे रामः लक्ष्मणसंयुतः उवास चतुरः मासान् सीताविरहदुःखितः

अन्वय:

ततः लक्ष्मणसंयुतः सीताविरहदुःखितः रामः माल्यवतः पृष्ठे चतुरः मासान् उवास ।

तात्पर्यम्

ततः लक्ष्मणसंयुतः सीताविरहदुःखितः रामः माल्यवतः पृष्ठे चतुरः मासान् उवास ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

ततः + माल्यवतः - विसर्गउकार:
रामः + लक्ष्मणसंयुतः - विसर्गउकार:
चतुरः + मासान् - विसर्गउकार:

♦ समास:

सीताया: विरह: - सीताविरह: - पञ्चमीतत्पुरुष:

सीताविरहेन दु: खित: - सीताविरहदुःखितः - तृतीयातत्पुरुष:

लक्ष्मणेन सह संयुतः - लक्ष्मणसंयुतः- तृतीयातत्पुरुष:

मूल श्लोक:

अथ रामस्य निर्देशाल्लक्ष्मणो वानराधिपम् ।
आनयत्प्लवगैः सार्धं हनूमत्प्रमुखैर्गिरिम् ॥१४॥

पदविभाग:

अथ रामस्य निर्देशात् लक्ष्मणः वानराधिपम् आनयत् प्लवगैः सार्धं हनूमत्-प्रमुखैः गिरिम्

अन्वय:

अथ लक्ष्मणः रामस्य निर्देशात् प्लवगैः हनूमत्प्रमुखैः सार्धं वानराधिपम् गिरिम् आनयत् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् लक्ष्मणः रामस्य निर्देशात् प्लवगैः सार्धं हनूमत्प्रमुखैः वानराधिपम् गिरिम् आनयत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

लक्ष्मणः + वानराधिपम् - विसर्गउकार:
हनूमत्प्रमुखैः + गिरिम् - विसर्गरेफ:

♦ समास:

वानराणाम् अधिप: - वानराधिप: - षष्ठीतत्पुरुष: - तम्

मूल श्लोक:

सुग्रीवो राघवं दृष्ट्वा वचनात्तस्य वानरान् ।
न्ययुङ्क्त सीतामन्वेष्टुमाशासु चतसृष्वपि ॥१५॥

पदविभाग:

सुग्रीवः राघवं दृष्ट्वा वचनात् तस्य वानरान् न्ययुङ्क्त सीताम् अन्वेष्टुम् आशासु चतसृषु अपि

अन्वय:

सुग्रीवः राघवं दृष्ट्वा तस्य वचनात् वानरान् सीताम् अन्वेष्टुम् चतसृषु आशासु अपि न्ययुङ्क्त ।

तात्पर्यम्

सुग्रीवः राघवं दृष्ट्वा तस्य वचनात् वानरान् सीताम् अन्वेष्टुम् चतसृषु आशासु अपि न्ययुङ्क्त ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

सुग्रीवः + राघवं - विसर्गउकार:

चतसृषु + अपि - यण्सन्धि:

♦ कृदन्ता:

दृष्ट्वा - दृश् + क्त्वा प्रत्यय:

अन्वेष्टुम् - अनु + इषु + तुमुन्प्रत्यय:

न्ययुङ्क - नि + अयुङ्क्त

अयुङ्क्त - युज् धातो: लङ् लकार: प्रथमपुरुष: न्ययुङ्क्त न्ययुञ्जाताम् न्ययुञ्जत

मूल श्लोक:

ततो हनुमतः पाणौ ददौ रामोऽङ्गुलीयकम् ।
विश्वासाय तु वैदेह्यास्तद्गृहीत्वा स निर्ययौ ॥१६॥

पदविभाग:

ततः हनुमतः पाणौ ददौ रामः अङ्गुलीयकम् विश्वासाय तु वैदेह्याः तद्गृहीत्वा स निर्ययौ

अन्वय:

ततः रामः हनुमतः पाणौ अङ्गुलीयकं ददौ । स: वैदेह्याः विश्वासाय तु तद्गृहीत्वा निर्ययौ ।

तात्पर्यम्

पश्चात् रामः हनुमतः पाणौ अङ्गुलीयकं दत्तवान् । स: वैदेह्याः विश्वासाय तु तत् गृहीत्वा निर्ययौ ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
ततः + हनुमतः - विसर्गउकार:
रामः + अङ्गुलीयकम् - विसर्गउकार:पूर्वरूपसन्धि:
वैदेह्याः + तत् - विसर्गसकार:
तत् + गृहीत्वा - जश्त्वसन्धि:
स: + निर्ययौ - विसर्गलोप:

♦ कृदन्ता:
गृहीत्वा - ग्रह् + क्त्वा प्रत्यय:

मूल श्लोक:

ततो हनूमत्प्रमुखाः वानरा दक्षिणां दिशम् ।
गत्वा सीतां विचिन्वन्तः पर्वतं विन्ध्यमाप्नुवन् ॥१७॥

पदविभाग:

ततः हनूमत्प्रमुखाः वानराः दक्षिणां दिशम् गत्वा सीतां विचिन्वन्तः पर्वतं विन्ध्यम् आप्नुवन्

अन्वय:

ततः हनूमत्प्रमुखाः वानरा: दक्षिणां दिशम् गत्वा सीतां विचिन्वन्तः विन्ध्यम् पर्वतं आप्नुवन् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् हनूमत्प्रमुखाः वानरा: दक्षिणां दिशम् गत्वा सीतां विचिन्वन्तः विन्ध्यम् पर्वतम् आप्नुवन् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
ततः + हनूमत्प्रमुखाः - विसर्गउकार:
हनूमत्प्रमुखाः + वानराः - विसर्गलोप:
वानरा: + दक्षिणां - विसर्गलोप:

♦ कृदन्ता:
गत्वा - गम् + क्त्वा प्रत्यय:

मूल श्लोक:

समयातिक्रमात्तत्र चक्रुः प्रायोपवेशनम् ।
तेऽत्र सम्पातिना प्रोक्तां सीतावार्त्तां च शुश्रुवुः॥१८॥

पदविभाग:

समयातिक्रमात् तत्र चक्रुः प्रायोपवेशनम् ते अत्र सम्पातिना प्रोक्तां सीतावार्त्तां च शुश्रुवुः

अन्वय:

(ते) तत्र समयातिक्रमात् प्रायोपवेशनम् चक्रुः । अत्र ते सम्पातिना प्रोक्तां सीतावार्त्तां च शुश्रुवुः।

तात्पर्यम्

पश्चात् हनूमत्प्रमुखाः वानरा: तत्र समयातिक्रमात् प्रायोपवेशनम् चक्रुः । अत्र ते सम्पातिना प्रोक्तां सीतावार्त्तां च शुश्रुवुः।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:
ते + अत्र - पूर्वरूपसन्धि:

शुश्रुवुः- श्रु धातो: लिट् लकार: प्रथमपुरुष: शुश्राव शुश्रुवतु शुश्रुवु

सम्पाति - गृघ्रराजः - जटायुष: ज्येष्ठ: भ्राता

मूल श्लोकः

ततः प्रापुरुदन्वन्तम् अङ्गदाद्याः प्लवङ्गमाः ।
तं विलङ्घयितुं तेषां न कश्चिदभवत् क्षमः ॥१९॥

पदविभागः

ततः प्रापुः उदन्वन्तम् अङ्गदाद्याः प्लवङ्गमाः तं विलङ्घयितुं तेषां न कश्चिद् अभवत् क्षमः

अन्वयः

ततः अङ्गदाद्याः प्लवङ्गमाः उदन्वन्तं प्रापुः । तं विलङ्घयितुं तेषां कश्चिद् क्षमः न अभवत् ।

तात्पर्यम्

पश्चात् अङ्गदाद्याः वानराः उदन्वन्तं प्रापुः । तं विलङ्घयितुं तेषां कश्चिद् समर्थः न अभवत् ।

व्याकरणम्

♦ सन्धिः

प्रापुः + उदन्वन्तम् - विसर्गरेफः

कश्चित् +अभवत् - जश्त्वसन्धिः

♦ कृदन्ताः

विलङ्घयितुम् - वि + लन्घ् + तुमुन् प्रत्ययः

प्रापुः- प्र + आपुः

आप् धातोः लिट् लकारः आप आपतुः आपुः

अङ्गदः - वालिपुत्रः

क्षमः - समर्थः

उदन्वान् - समुद्रः

मूल श्लोक:

स्वप्रभावप्रशंसाभिस्तदा जाम्बवदुक्तिभिः ।
संवर्धितो महेन्द्राद्रिमारुरोहानिलात्मजः ॥२०॥

पदविभाग:

स्वप्रभावप्रशंसाभिः तदा जाम्बवद्उक्तिभिः संवर्धितः महेन्द्राद्रिम् आरुरोह अनिलात्मजः

अन्वय:

तदा अनिलात्मजः जाम्बवद्उक्तिभिः स्वप्रभावप्रशंसाभिः संवर्धितः महेन्द्राद्रिम् आरुरोह ।

तात्पर्यम्

तदा हनूमान् जाम्बवद्उक्तिभिः स्वप्रभावप्रशंसाभिः संवर्धितः महेन्द्राद्रिम् आरुरोह ।

व्याकरणम्

♦ सन्धि:

स्वप्रभावप्रशंसाभि: + तदा - विसर्गसकार:
संवर्धितः + महेन्द्राद्रिम् - विसर्गउकार:
आरुरोह + अनिलात्मजः - सवर्णदीर्घसन्धि:

आरुरोह - आ + रुरोह
अनिलात्मज: - हनूमान्

॥ इति श्रीरामोदन्ते किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥

॥ किष्किन्धाकाण्डः संक्षेपः ॥

अथ सुग्रीवनिर्दिष्टः हनूमान् रामलक्ष्मणौ प्राप्तवान् । सः तु वृत्तान्तं श्रुत्वा तेन तौ समयोजयत् । ततः हनुमान् रामस्य वृत्तान्तं सुग्रीवाय निवेद्य, तयोः पावकसन्निधौ सख्यं च कारयामास । तदा रामः वालिनम् हनिष्यामि इति प्रतिजज्ञे । शुग्रिवः वैदेहीं दर्शयिष्यामि इति प्रतिजज्ञे । अथ सुग्रीवः रामाय स्वस्य भ्रातृवैरस्य कारणम् च तस्य तत् बलाधिक्यं च निवेदितवान् । सुग्रीवः रामाय भ्रातृवैरस्य कारणम् उक्तवान् । तत्क्षणं सुग्रीवेण दुन्दुभेः कायं प्रदर्शितम् । रामः पादाङ्गुष्ठेन सुदूरं प्रेषयामास । पुनः च रघूत्तमः तेन दर्शितान् सप्त सालान् एकेन बाणेन, सार्धं तस्य अनुशङ्कया चिच्छेद ।

ततः सुग्रीवः रामसमन्वितः किष्किन्धां प्राप्तवान् । पश्चात् अतीव संहृष्टः वानराधिपम् कोपयन् जगर्ज । वाली निष्क्रम्य युद्धे सुग्रीवं भृशम् अपीडयत् ।अतः सः अपि सम्भग्नसर्वाङ्गः राघवान्तिकम् प्राद्रवत् । पुनः एव रामेण कृतचिह्नः तु सः वालिनम् क्षिप्रं रणाय आह्वयत । रामः तिरोहितः तस्थौ । ततः हेममाली वाली तारया अभिहितं हितं निरस्य कुपितः भ्रात्रा सुदारुणं रणं कृतवान् । रामः वालिनं बाणेन विद्ध्वा भूमौ न्यपातयत् । सः अपि 'राम' इति ज्ञात्वा देहं त्यक्त्वा स्वर्गं गतवान् ।

अतः रघूत्तमः आश्रितवत्सलः तपन्तं सुग्रीवं समाश्वास्य वानराणाम् अधिपतिं कृतवान् । ततः लक्ष्मणसंयुतः सीताविरहदुःखितः रामः माल्यवतः पृष्ठे चतुरः मासान् उवास । पश्चात् लक्ष्मणः रामस्य निर्देशात् प्लवगैः सार्धं हनूमत्प्रमुखैः वानराधिपम् गिरिम् आनयत् । सुग्रीवः राघवं दृष्ट्वा तस्य वचनात् वानरान् सीताम् अन्वेष्टुम् चतसृषु आशासु अपि न्ययुङ्क्त । पश्चात् रामः हनुमतः पाणौ अङ्गुलीयकं दत्तवान् । सः वैदेह्याः विश्वासाय तु तत् गृहीत्वा निर्ययौ ।

पश्चात् हनूमत्प्रमुखाः वानराः दक्षिणां दिशम् गत्वा सीतां विचिन्वन्तः विन्ध्यम् पर्वतम् आप्नुवन् । पश्चात् हनूमत्प्रमुखाः वानराः तत्र समयातिक्रमात् प्रायोपवेशनम् चक्रुः । अत्र ते सम्पातिना प्रोक्तां सीतावार्त्तां च शुश्रुवुः । पश्चात्

अङ्गदाद्याः वानराः उदन्वन्तं प्रापुः । तं विलङ्घयितुं तेषां कश्चिद् समर्थः न अभवत् । तदा हनूमान् जाम्बवद्उक्तिभिः स्वप्रभावप्रशंसाभिः संवर्धितः महेन्द्राद्रिम् आरुरोह ।

॥ इति श्रीरामोदन्ते किष्किन्धाकाण्डः संक्षेप समाप्तः ॥